

İslâm İnşâ Hukukunun Mardin Kent Mekânına Yansıması (11.-19. yy)

Fasih DİNÇ¹

Öz

Her toplumun bir kent modeli olduğu gibi İslâm hukukuyla düzenlenmiş Müslüman toplumunun da kendi dünya görüşü ve bunun ön gördüğü ilişki biçimine göre bir kent modeli bulunmaktadır. Meskenin mahremiyeti ve komşuluk haklarının gözetilmesine ilişkin Peygamber'e atfedilen hadisler bu modelin şekillenmesine kaynaklık eden inşâya yönelik normların oluşmasını sağlamıştır. İslâm hukukçularının, meskenin dokunulmazlığı ve komşuya zararın önlenmesine yönelik hadisleri yorumlamalarıyla fıkıh kitaplarında inşâya ilişkin özel bölümler ortaya çıkmıştır. Bu bölümler, daha sonradan inşâya yönelik özel metinlerin oluşmasına kaynaklık etmiştir. Duvarların işlevleri ve hukukî yapılarının esas alındığı bu metinler, İslâm coğrafyasının farklı yerlerinde fikhü'l-bunyân/inşâ hukuku temasıyla İslâm hukukunun özel bir dalı olarak "amele" yani uygulamaya dönüşmüştür. İslâm coğrafyası kentlerine yönelik mekân çözümlemelerinde topoğrafya ve geleneğe daha çok vurguda bulunulmasına rağmen kendi normlarına sahip ve sorumlu olan İslâm inşâ hukuku göz ardı edilmiştir. Bu makalede Mardin'in kentsel kimliğine esas teşkil eden kalenin güney yamaçlarına kurulu alanın mekân üretiminde İslâm inşâ hukukunun etkisi ve yansımaları ele alınmaktadır. Bu çerçevede, kale eteğine kurulu yerleşimin Mervaniler ile başlayan ilk oluşumundan Artuklular Dönemi'nde kazandığı kentsel kimliğine ve oradan da Osmanlı egemenliğinin sonlarına kadar uzanan süreçte kentsel mekânın yeniden üretimi, düzenlenmesi ve sürdürülmesinde İslâm inşâ hukukunun rolü, gerek konuya dâir literatür gerekse de Mardin şer'iyeye sicillerine başvurularak irdelenmektedir. Öte yandan, Mardin'in kentsel mekân üretiminin İslâm inşâ hukukunun kendine özgü normlarıyla Cami, çarşı ve mesken gibi İslâm kent formunun temel unsurlarının şekillendirdiği ve söz konusu unsurların gerek birbirleriyle gerekse de kent topoğrafyasıyla uyumunu sağladığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mardin, İslâm İnşâ Hukuku, Mekân Üretimi.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fasihdinc@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7213-680X.

Reflection of Islamic Construction Law on Mardin Urban Space (XIth-XIXth Century)

Abstract

Just like every society has an urban model, the Muslim community, regulated by Islamic law, has a city model according to its world view and the relationship it predicts. The hadiths attributed to the Prophet regarding the privacy of the dwelling and the looking after neighbourly rights ensured the formation of norms for construction, which was the source of this model. Special chapters on construction emerged in fiqh books through Islamic jurists interpreting hadiths on the inviolability of the dwelling and the prevention of harm to the neighbour. These sections served as a source for the formation of special texts for later construction. These texts, which are based on the functions and legal structures of the walls, have been transformed into “amele” that is to say practice as a special branch of Islamic law with the theme of fiqh al-bunyan / construction law in different parts of the Islamic geography. Although more emphasis is placed on topography and tradition in the spatial analysis of Islamic geography cities, Islamic construction law, which has its own norms and responsibility, has been ignored. This article discusses the effect and reflections of Islamic construction law in the space production of the area built on the southern slopes of the castle which constitutes the basis of Mardin's urban identity. In this context, it scrutinizes the role of Islamic construction law in the reproduction, regulation and maintenance of urban space in the process from the first formation of the settlement on the skirt of the castle that started with the Mervanids to the urban identity it gained in the Artuqids period and then to the end of the Ottoman rule, by referring to the relevant literature and the Mardin Şer'iyye Records.

Keywords: Mardin, Islamic Construction Law, Space Production.

Extended Abstract

The region where Mardin is located was a conflicted border region of Eastern and Western political authorities from the ancient times to the middle of 8th century. The settlement, which constituted the basis for urban development in this period, was limited to the Castle and the Kissis/Kirkis hill connected with it. The formation of the main city area on the skirt of the castle, which consists of the bazaar, mosque, madrasah and other public monuments, began to emerge under the prevailing political and economic conditions in the 11th century of the Islamic period and at the end of the 12th century, it gained an urban identity. Therefore, it is clear that the place established on the southern skirts of the castle,

which forms the basis of the urban identity of Mardin, is a product of the Islamic period. The 11th and 12th centuries, the process in which Mardin gained an urban identity correspond to the later period when the formation of the Islamic law for city-building was completed and turned into widespread practice. Before the settlement at the foot of Mardin evolved into an urban identity, Islamic construction law began to form and gained the necessary experience in practice. This experience, based on Baghdad and Andalusia school, began as a "bab" section of fiqh in the 8th century and up until the 14th century turned into a separate branch of law under the name of fiqh al bunyan with fatwa journals and independent books. This law maintained its dynamism with discussions on different problems of construction until the 19th century. This dynamism shapes the Islamic urban space by being a source for the re-formation. Conceptually, the Islamic city is also used to describe the cities that emerged in the regions where Islamic law was applied. The urban space production of the Islamic order acquires a distinctive form around the legal provisions for dwellings, bazaars and foundations. The experience of Islamic construction law on urban space production has different dimensions. One of them is the imaginations about the formation of the house or dwelling. The legal framework of the dwelling, which determines the boundaries of the living space of the Muslim family, was developed based on the hadiths. The hadiths referred to by the law of construction are limited to a few. The first of these is the hadith "not to harm and not be harmed". Inferences regarding the production and aesthetics of places such as residences, neighborhoods, houses, streets turned into legal forms through the interpretations made around this hadith and shaped the legal practice for the construction of Islamic cities in the following centuries. Charity activities and grants aimed at meeting social needs with the practices and encouragement of the Prophet also include another branch of Islamic construction law that is a source for the production of space. With the encouragement of the Prophet, the services rendered by the wealthy Companions through donations later turned into a detailed and special branch of law that determined the function and functioning of the foundation institution, in which a significant part of social services was undertaken. As in an important part of Islamic law, custom is an important source in matters related to construction. The importance of custom in Islamic law has increased even more with the spread of Muslim sovereignty out of the Arab geography. One of the main means of eliminating the uncertainties faced by Islamic jurists outside the Arab geography has been the customs and traditions of the society. It is seen that the construction law, which was formed based on the provisions of the Islamic order for residences, bazaars and foundations, was taken into account in the production of the city center area that emerged on the southern outskirts of the Mardin castle. The prominent examples of these are the houses that constitute the core of the urban aesthetics and texture. From Artuklu until the end of the Ottoman Period, the houses were lined up on the slope of the castle in the form of stair steps. As far as it is understood from the complaints submitted to the court, there are some basic principles on which the construction of the houses in Mardin,

the later additions and their positioning in the city space are based. A set of rules based on the principles of privacy, which is based on Islamic construction law, and not harming others, come into play for those who attempt to change the use of space related to the houses. The road and street network in the city space of Mardin was also designed according to the visions of the Islamic order regarding the production of urban space. The city's road and street network functions as a transition from the public to the private by passing from city gates, bazaars, great mosques and other public buildings to the neighborhood areas where the community that knows each other and responsible for each other's behavior live, and from there to more private spaces. Road networks with prominent public functions, which are described as *Tarik-i 'am*, and the streets that connect these road networks with neighborhoods are closed to all kinds of interest-oriented interventions. Until the middle of the 18th century, the movement in the city was determined by the bazaar axis. This axis was east-west axis. Since the Artuqid times, the city's relationship with its immediate and distant surroundings has been established through the gate on the northwest side and the "Savur Gate" on the east. Based on the bazaar axis, the movement in the urban organism stems from a conscious design. Because Islam's approach to economic life does not allow any interference or infiltration from the outside. It can be concluded that the walls surrounding the city and called the body are articulated to the urban organism as a result of the attempts to maintain the order applied in the city bazaar. The main fostering element of the bazaar area has been the shops that provide income for the structures built for public benefit. The law on which foundations provide income for structures built for public benefit, such as residences, bazaars and mosques, which are the basic components of Mardin urban space production, and the zoning and construction created by the function imposed by this, have determined the common criteria of space production in Mardin as an Islamic city.

İnşâ etmek; toplumsal, psikolojik, teknik, iktisadî yaşamı örgütlemektir.

Hans Mayer (Lefebvre, 2017: 95)

Giriş

Mardin'in içinde bulunduğu bölge, antik dönemlerden 7. yüzyılın ortalarına kadar önce Roma-Pers, daha sonra Bizans-Sasani siyasî otoritelerinin güç mücadelelerinde çatışma alanı olmuştur. Bu çatışmalar belli periyotlarla büyük yıkım getiren savaşlar şeklinde olduğu gibi yıpratıcı askerî seferler biçiminde de kendini göstermiştir. Bu dönem boyunca belli bir sürekliliğe dayalı olarak yaşanan çatışma hâli, değişen güç dengelerine bağlı olarak bölgenin defalarca el değiştirmesine neden olmuştur. Bölgeye hâkim olan devlet, varlığını güçlendirmek ve daha kalıcı hâle getirmek için askerî amaçlı yatırımlarda bulunmak zorunda kalıyordu. Bu yatırımların; muhtemel işgallere karşı savunma veya rakip siyasî güce yönelik saldırılara istihkâm merkezi olma ihtiyacına uygun olarak yapılması, bölgedeki yerleşme tiplerinin genel çerçevesini oluşturmuştur. Bu doğrultuda bölgede ilk olarak ortaya çıkan yerleşme tipleri, etrafı geniş ve yüksek surlarla çevrili ve askerî bir işleve sahip garnizon yerleşimleri olmuştur. Nusaybin ve Dara merkezleri bölgenin çatışma karakterinden kaynaklı olarak ortaya çıkan yerleşimlerdir. Ancak rakip güçlerin yıkıcı çatışmaları etrafı yüksek surlarla örülü bu merkezlerin mukavemet kapasitelerini de aşan boyuttaydı. Bundan dolayı ilk etapta Bizans'ın konumlandığı Nusaybin ve daha sonra da Dara yerleşimleri, Sasanilerin ısrarlı saldırıları karşısında yıkılmaktan kurtulamadılar (Kaçar, 2006: 131).

Surlarla tahkim edilmiş yerleşimlerin rakip gücün saldırılarına karşı yetersiz kalması savunma olanaklarının daha yüksek olduğu “uydu yerleşimlere” olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Bunlar, merkez garnizonun yakın çevresi üzerinde denetimi ve diğer yerleşim yerleriyle bağlantıları sağlayan yol ağı üzerinde güvenliği sağlayıcı fonksiyonlara sahip olabileceği gibi merkez garnizonun düşmesi durumunda son sığınma yeri olma işlevini de görebilmekteydiler. Doğu-Batı eksenli güç mücadelelerinde Mardin'in de içinde bulunduğu bölgenin ilk garnizon yerleşimi olan Nusaybin'in kuzey taraflarından Midyat sahasına kadar uzanan ve oradan da Diyarbakır ile bağlantı yollarını içeren dağ silsilesinin zirvelerinde kurulan yerleşimler, bölgenin askerî ve siyasî konjonktürünün bir yansıması olarak belirmektedirler. Bir kale yerleşimi olarak Mardin ismine, söz konusu konjonktürün yansımasıyla MS 4. yüzyılın ikinci yarısından sonra Roma müellifi Ammianus Marcellinus'un kayıtlarında rastlanmaktadır. Marcellinus'un kayıtlarında Mardin “Maridel” olarak geçmekte ve bir kale yerleşimi olarak anılmaktadır (Tezcan, 2006: 153).

Mardin'in de içinde bulunduğu bölgenin Bizans ve Sasani mücadelelerinde çatışma alanı olması durumu İslâm ordularının bölgeye geldiği 7. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. 4. yüzyılda Ammianus'un işaret ettiği yerleşimin kaleye özgü yapısının bu durumu, İslâm ordularının bölgeye geldiği 7. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir (Tezcan, 2006: 157). Yerleşme, bu döneme kadar kale ile sınırlı kalmıştır. Erken İslâm egemenliğinin ilk dönemlerinde ise kaledeki bayındırlık faaliyetlerinin hangi derecede yürütüldüğü bilinmemektedir.

Abdüsselam Efendi'nin (1786-1843) *Târihu Mardin* adlı eserine düşürdüğü kayıtlara bakılacak olursa, bu dönemde Mardin ve çevresinde bayındırlık bakımından iç açıcı bir tablo bulunmamaktadır. Ona göre İslâm hâkimiyetinin ilk üç yüz yılında Mardin yerleşimi, gerekli imâr ve yatırımlardan mahrum kalmıştır. Gerekçe olarak da İslâmî fetihlerle beraber Mardin ve Diyarbakır bölgesine kontrolsüz bir şekilde göç eden Arap aşiret unsurlarının istikrarlı bir düzen kuramamalarından kaynaklı ortaya çıkan güç blokları arasında meydana gelen çatışma ortamını göstermektedir (Mardinî, 2002: 44).

Mardin ve çevresi üzerinde Arap aşiretlerinin yarattığı şiddet ortamı, 10. yüzyılın ortalarından itibaren zayıflamaya başlamış ve giderek ortadan kalkmıştır. Bölgenin bu dönemden itibaren idarî, siyasî ve ekonomik bakımdan istikrarlı bir süreç içine girdiği görülmektedir. Bu dönemde bölgede sağlanan güvenlik ortamından dolayı doğu-batı ve kuzey-güney eksenli yollar üzerinde cereyan eden ticarî faaliyetlerde bârız bir iyileşme yaşanmış ve buna bağlı olarak yüksek düzeyde bir refah ortamı sağlanmıştır (İbnü'l-Ezrak, 1909: 166-167).

10. yüzyılın ortalarından itibaren bölgede sağlanan refah ortamı Mardin yerleşiminin yapısına da yansımıştır. Nitekim bu dönemde kale ve batı ucundaki Kırkıs tepesiyle sınırlı kalan yerleşime ek olarak kalenin güney yamaçlarında kentsel yerleşimin merkezî alanının ilk çekirdeği oluşmaya başlamıştır. Zira kale zemininde bulunan yerleşme, kentsel yerleşimin merkezî alan olabilmesine müsaade etmemektedir. Topoğrafyası (yüksek dağ zirvesi) ticarî mal akışını zorlaştırdığı gibi, gelen malların dağıtım ve satışı için gerekli çarşı aksının oluşmasına da imkân tanımamaktadır. Oysa bir mekânın yerleşmede kentsel bir özellik taşıyabilmesi merkezî alana sahip olmasına bağlıdır. Merkezî alan veya merkezîlik; şeyleri, eserleri, insanları bir bakıma çevresinde bulunan her şeyi kendisine çekebilme imkân ve özelliklerine sahip mekân olarak tanımlanmaktadır (Lefebvre, 2017: 92).

Merkezî alan olmadan kent gerçekliği oluşmaz; zira bu alan kentin iktisadî, dinî, kültürel ve idarî işlevleriyle yüklü mekânıdır. Dolayısıyla merkezî alan çeşitli malların toplandığı bir pazar olurken ibadet yapılarının bulunması nedeniyle de manevî bir çekim merkezidir. Bununla birlikte çevredeki yerleşimlerin siyasî ve iktisadî egemenliğinin şekillendirdiği otoritenin konumlandığı mekândır. Bu bağlamda Abdüsselam Efendi'nin kalenin güney yamaçlarında başlayan yerleşime ilişkin kayıtları önem arz etmektedir. Abdüsselam Efendi herhangi bir kaynağa atıf yapmadan Mervani hükümdarlarından Nasrüddevle'nin (1011-1061) 51 yıllık uzun iktidar döneminde Mardin Kalesi'nin güney yamacını teşkil eden alanda dışarıdan getirdiği usta ve işçilerle çarşı ile birlikte bazı kamusal ve sivil yapıları inşâ ettiğini ifâde etmektedir (Mardinî, 2002: 44). Yine, Mardin tarihini konu alan bir eserde "Necmeddin İlgazi (1106-1122) Mardin'e girdikten sonra harabeye dönmüş camileri, mescitleri onardı." şeklindeki ifâdeler (Bulduk, 1999: 40) merkezî alanın ilk yapılanma evresine başka bir dayanak teşkil eder. Dolayısıyla gerek Abdüsselam Efendi'nin Nasrüddevle'ye atfettiği bayındırlık faaliyetleri,

gerekse de Necmeddin İlgazi'ye ilişkin düşülen kayıttan hareketle Mardin'in kent merkezinin ilk olarak bu dönemde oluşmaya başladığını söylemek mümkündür.

Bununla birlikte kalenin güney eteklerinde kentsel kimliğin varlığına ilişkin esas gelişme Artuklular dönemine rastlamaktadır. Bölgede Artuklu hâkimiyetinin tesisi ile birlikte Mardin'in kentsel merkezî alanını teşkil eden kalenin güney yamaçları yoğun biçimde bayındırlık ve imâr faaliyetlerine sahne olmuştur. Artukluların, egemenliklerinin ilk elli yılında yürüttükleri imâr faaliyetleri sonucunda bu alandaki yerleşme, tam anlamıyla kentsel kimliğe kavuşmuştur. Bu dönemde Mardin, el-Cezire bölgesinin iktisadî, siyasî ve kültürel açıdan en önemli merkezlerinden bir hâline gelmiştir. Kent merkezi alanında yer edinen çarşı, saray, medrese, cami, han ve hamamların yanında kentsel kimliğin temel göstergelerinden biri olan mahaller de bu dönemde vücut bulmuştur (Çevik, 2006: 65). Dolayısıyla Mardin'in kentsel kimliğine esas teşkil eden kalenin güney eteklerinde kurulu mekânın İslâmî dönemin bir üretimi olduğu gayet açıktır.

İslâm dini kent ortamında doğmuş ve gelişmiştir. Topluma ilişkin hükümlerinin uygulanabilmesi ekseriyetle yerleşik olmayı gerektirmiş ve buna bağlı olarak yayılması ve benimsenmesi kentlerin oluşmasıyla gerçekleşmiştir. İslâm'ın yayılması ile kentleşme arasında içkin bir bağ olduğunu söylemek mümkündür. Zira kent hayatına uygun bir din olan İslâm, kent toplumunu düzenlemiş, kentsel ilişki ve kültürünün temel unsurlarını belirlemiştir. Kavramsal olarak İslâm şehri de İslâm'ın doğduğu ve geliştiği bölgelerde ortaya çıkan kentleri tanımlanmada kullanılmıştır (Acun, 2002: 26).

İslâm'ın kent mekân üretimine ilişkin ilk modeli Hz Muhammed'in Yesrib'e hicret etmesi sonrasında ortaya çıkmıştır. İslâm'dan önce Yesrib, birbirinden bağımsız köy yerleşimlerinin bulunduğu iki oviden oluşuyordu. Peygamber'in Yesrib'e gelmesi ve orada mescit ile birlikte ikâmetine mahsus olarak inşâ edilen ev, yeni Müslüman yerleşiminin merkezi hâline gelmiştir. Mescit ekseninde oluşan sivil yerleşim Yesrib'te yeni bir Pazar ihtiyacını doğurmuş ve bu ihtiyaca binâen Peygamber'in teşebbüsüyle yeni bir pazar kurulmuştur. Mescit merkezli Müslüman yerleşimi ve söz konusu yerleşimin beslediği Pazar, Yesrib'i tam anlamıyla bir Müslüman yerleşimine dönüştürerek Medine adıyla ilk İslâm kent modelinin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Söylemez, 2011: 9). Bu yönüyle Medine, İslâm'ın yayılmasıyla birlikte gerek yeni baştan kurulan, gerekse de kurulu kentlerin Müslüman kentine dönüştürülmesi çabalarında örnek alınan bir model olmuştur. Nitekim Osmanlılar da Bizans uçlarında fethettikleri yerleşimlere İslâmî bir kimlik kazandırma çabalarında Medine kent modelinin izlerini görebiliyoruz. Osman Bey'in Karacahisar'ı fethiyle birlikte orada bulunan kilise mescide dönüştürülmüş, boşalan evlere Müslüman sâkinler yerleştirilmiş ve pazar kurulmuştur (Âşık Paşazade, 2003: 71-72). Dolayısıyla İslâm'ın hükmettiği bölgelerde özgün bir form olarak İslâm kentinin temel unsurlarını cami ve İslâmî prensiplerin uygulanmasına imkân sağlayan meskenler ve çarşı teşkil etmiştir.

Bu çalışmada, İslâm egemenlik süreçlerinde kurulan ve kentsel bir kimlik kazanan Mardin'in İslâm şehri konsepti içindeki yapısı ele alınarak şu soruların yanıtları aranmaya çalışılacaktır: İslâm şehrinin temel unsurlarının Mardin kent mekânında inşâsı hangi esaslar veya hukuksal çerçevede gerçekleştirilmiştir? Mardin'in kent kimliği kazandığı dönemde kent inşâsına yönelik bir İslâm hukukundan bahsedilebilir mi? Kent inşâsına yönelik uygulanan bir hukuktan bahsedilebilecekse bu hukukun Mardin kent mekânındaki yansımalarını takip etmek mümkün müdür? Dolayısıyla makale, Mardin'in bir İslâm şehri olduğunu iddia etmekle birlikte, kentsel kimlik inşâsında İslâm hukukunun temellerini arar. Bu kapsamda öncelikle İslâm inşâ hukuku üzerinde durulacak, akabinde bu hukukun Mardin'in kent mekânı üretimi üzerindeki etkisi irdelenmeye çalışılacaktır.

Müslüman coğrafyasında bulunan kentlerin mekân üretimi ve örgütlenmesine dâir süreçlerinin İslâm hukuku üzerinden incelenmesine yönelik sınırlı bir literatür bulunmaktadır. Mevcut literatürün ekseriyeti Kuzey Afrika kentleri üzerine odaklanmıştır. Nitekim İslâm şehir modeline ilişkin yaklaşımlar bu kentlere yönelik yapılan çalışmalar neticesinde geliştirilmiştir. T. Burckhardt'ın *Fes İslâm şehri* (2021) adlı çalışması İbni Haldun'un bedevî-Medenî döngüsüne dayalı sosyolojik yaklaşımlarından hareketle Fes kentinin çöl kaynaklı aşiretlerin dinî ve politik yapılarının kent mekânı ve işlevi üzerindeki etkilerini ele alır. Burckhardt'ın *İslâm Şehri* (2001) çalışması Müslüman kent tasarımını Peygamber sünnetinin yerel koşullara ve farklı dönemlere uyarlamasına dayandırarak İslâm şehrinin temel unsurlarını ve işlevlerine odaklanır. İslâm kent düzeninin toplumsal işlevlerinden ziyade belli bir hukuk çerçevesinde ele alan ve çalışmanın bağlamına temel katkı sunan S. O'meara'nın *Mekân ve Müslüman Şehir Hayatı* (2016) çalışması, alanın en önemli literatürünü teşkil etmektedir. O'meara çalışmasında *Fikhü'l-Bünyân* yani duvarların hukukî boyutlarını ele alarak konu ile ilgili klasik metinlerin analizini yapar. R. V. Leeuwen'in *Bir Osmanlı Kenti Şam* (2012) çalışması İslâm vakıf hukukunun Osmanlı Şam'ındaki uygulamalarından hareketle kentin sosyal, idarî, ekonomik ve mekâna ilişkin dinamiklerine yoğunlaşır. 18. Yüzyıl Halep şer'îye sicillerine dayalı olarak *Modernliğin Eşiğinde Halep* (2013) çalışmasının bir bölümünü mekân deneyimlerine ayıran A. Marcus, şeriye sicil kayıtlarının sunduğu veriler ışığında İslâm hukukunun mahremiyet ve başkasına zarar vermeme ilkeleri çerçevesinde inşâ faaliyetleri ve kentsel gelişimi ele alır

Sanat tarihi ve mimarlık disiplinlerinden gelen akademisyenlerce de Mardin, bazı çalışmalara konu olmuştur. A. Altun *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarîsinin Gelişmesi* (1978) adlı eserinde Mardin kent mekânında bulunan yapıların genel özelliklerini ele alır. *Mardin Şehir Dokusu ve Evler* çalışmasında F. Alioğlu, Mardin evlerinin mimarî özellikleri üzerinde durmuştur. Bu çalışmada Mardin'in kent dokusu, ev mimarîsinin şekillenmesinde temel dinamik olarak topoğrafya ve geleneğe vurguda bulunulur. Gerek İslâm şehir formunu oluşturan öğelerin esas alındığı çalışmaların yanı sıra İslâm hukukunun inşâyâ yönelik metinlerinin analiz edildiği çalışmalar, gerekse de Mardin şehir dokusu ve

anıtlarını konu alan çalışmalar olsun, Mardin kent mekânının oluşumuna kaynaklık eden dinamikleri anlamlandırmada yetersiz kalmaktadırlar. Bu çalışmada Mardin kent mekânının oluşumunda İslâm'ın mesken, çarşı, ve vakıflara ilişkin düzenlemelerinin inşâya dâir oluşturduğu hukukun etkisi irdelenerek literatürdeki boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır.

İslâm İnşâ Hukuku; Oluşum ve Uygulamalar

Her toplumun kendine özgü bir kentsel mekân üretim biçimi vardır. Herhangi bir toplumun ürettiği, yaşadığı ve yaşama şekline bağlı olarak yeniden ürettiği kent mekânını anlamlandırmaya yönelik çabalar, her şeyden evvel o toplumun mekânla ilişkisini belirleyen dünya görüşünü analiz etmeyi gerekli kılar. Mekân ve mekâna ait stratejiler, toplumsal ilişkileri ifâde etmesinin yanı sıra söz konusu ilişkileri biçimlendirme özelliğine de sahiptir (Lefebvre, 2017: 19). Zira mekân üretimi sadece sosyal bir olgu olmayıp en az bunun kadar ideolojiktir (O'meara, 2016: 16). Mardin kent dokusunu çözümlemek, onun kuruluşuna ve şekillenmesine yön veren ilke ve dünya görüşünü anlaşılır kılmakla mümkündür. İslâm hâkimiyetinin muhtelif evrelerinde inşâ edilen Mardin'in kent alanına ilişkin mekân üretimini anlamlandırmak İslâm'ın, kent mekânının oluşumuna kaynaklık ettiği stratejilerin irdelenmesini gerektirmektedir. Bu stratejiler, İslâm'ın imâr ve inşâ konusunda ön gördüğü müeyyideler çerçevesinde geliştirilmiştir.

Bu noktada ilk olarak, “İslâm inşâ hukuku hangi temel hükümler etrafında kent inşâsını biçimlendirir ve özgün bir form oluşturur?” sorusu kendini hissettirmektedir. İnşâya ilişkin ortaya çıkan sorunlar ve bu sorunların çözümüne yönelik olarak âlimler tarafından verilen fetvaların atıfta bulunduğu en temel kaynak hadislerdir. Peygamber'in Müslüman toplumun oluşumu, örgütlenmesi ve temel ihtiyaçlarının karşılanması aşamalarındaki uygulamalar ve çeşitli konulara ilişkin beyânları, İslâm inşâ hukukunun da temel kaynağını oluşturmuştur. Peygamber'den sonraki süreçte Peygamber tecrübesinin tanıkları olan sahabeler, bu uygulamaları pekiştirmiş ve geliştirmiştir. Sahabe sonrası nesil ise Müslüman toplumunun ihtiyaçlarını Peygamber'in hadisleri çerçevesinde yorumlayarak kategorize etmeye çalışmıştır.

Hadislere dayalı olarak şekillenen İslâm inşâ hukukunun kentsel mekân üretimine ilişkin deneyiminin farklı boyutları bulunmaktadır. Bunlardan birini, ev ya da meskenin oluşumuna ilişkin tasavvurlar teşkil eder. Müslüman ailenin yaşam alanının sınırlarını belirleyen meskenin hukukî çerçevesi hadislere bağlı olarak geliştirilmiştir. İnşâ hukukunun atıfta bulunduğu hadisler ise birkaç tane ile sınırlıdır. Bunların başında “zarar vermemek ve zarara uğramamak” hadisi gelmektedir. İkametgâh, mahalle, ev, sokak gibi mekân üretim ve estetiğine ilişkin çıkarımlar, bu hadisin etrafında yapılan yorumlar üzerinden hukukî forma dönüşmüş ve sonraki asırlarda İslâm kentlerinin inşâsına yönelik hukukî uygulamayı biçimlendirmiştir. Kent inşâsına yönelik zarar olgusunun sınırları ise komşunun tepkisi çerçevesinde çizilmiştir. Zira komşuluk hakları, İslâm inşâ hukukunun önemli boyutlarından birini teşkil eder. Bu konuda Peygamber'e

“Komşunun üzerinizdeki hakkını biliyor musunuz? Onun iznini almadan onun rüzgârını kesecek bir şey inşâ edemezsiniz.” şeklinde atfedilen hadis (el-Beyhakî, 12, 2003: 204), daha sonra âlimler tarafından “İnşâ edilen duvarlar, komşusunu hava, ışık vb. yönden mahrum etmiyorsa yapılabilir.” hükmünün geliştirilmesine vesile olmuştur (O’meara, 2016: 127-129). Nitekim yapılan duvarların komşunun ışık ve rüzgârına engel olması durumu Osmanlı hukukçularından Ebussuud Efendi’nin de fetvalarına yansımıştır. Bir fetvasında, yapılan duvarın komşunun ışığını engellemesi hâlinde duvarın yıkılabileceğini ifâde etmiştir. (Imber, 2004: 242-243). Bu yaklaşım, bir taraftan İslâm inşâ hukukunun kent estetiğinin oluşumuna katkı sunan hassasiyetine referans teşkil ederken, öte taraftan söz konusu hukukun mesken merkezli karakterine vurgu yapar.

Meskene ilişkin fıkıh kitaplarında, bölümler (bâb) hâlinde geçen kurallar, Müslüman toplumun hayat pratiklerini yansıtan ilk hukuk metinleri olarak âlimler tarafından yorumlanıp geliştirilmiştir. Fıkıh külliyatlarından sonra 950 ile 1350 yılları arasındaki dönem için duvarları merkeze alarak mesken ve kentin mimarî yapısına dâir hukukî estetik ön gören bazı münferit metinlerden bahsedilir. Bunlar; İsa bin Dınar’ın (öl. 827) *Kitabü’l-Cidâr’ı* (Duvarlar Kitabı), Abdullah ez-Zübeyr’in (öl. 989) *Kitabü’l-Ebniye* (İnşalar Kitabı), İbnü’l-İmam’ın (öl. 991) *Kitabü’l-Kazâ ve Nefyü’z-Zarar ‘ani’l-Efniyâ ve’t-Turuk ve’l-Cudûr ve’l-Mebânî ve’s-Sahât ve’ş-Şecer ve’l-Cami* (Kamusal Mekânlar, Sokaklar, Duvarlar, Binalar, Avlular, vb. dâir Hükümler ve Onlara Yönelik Zararları Öemeye Dâir Kitap), İbn Rüşd el Cedd’in (öl. 1127) *Kitab’ül-Kaza ve’l-Arazin ve’d-Dûr* (Yargı Toprak ve Evler Kitabı), Marji el Takafi’nin (öl. 1200) *Kitabü’l-Hitan’ı* (Duvarlar Kitabı), İbnü’l-Rami’nin (öl. 1333) *Kitab’ül-İ’lân bi Ahkamü’l-Bünyan* (Binalara İlişkin hükümleri Bildiren Kitap) eserleridir. Söz konusu metinlerden *Kitab’ül-Hitan*, hanefi fıkıh okulunun kurucularından Yakub Ebu Yusuf (öl. 798) ve Muhammed el-Şebani (öl. 804) fıkıh külliyatları esas alınarak oluşturulmuştur. İbnü’r-Rami ve İbnü’l-İmam’ın metinleri ise Maliki okulunun öncü otoritelerinden İbnü’l-Kasım’a (öl. 860) dayanmaktadır. Peygamber hadislerinin şekillendirdiği ve mesken ile kent estetiğinin oluşumuna dayanak teşkil eden duvarların hukukî yapısına yönelik oluşan ilk metinler, inşâya ilişkin yazılan son metinler olmamıştır. Bu alan, İslâm hukukunun özel bir dalı olarak 20. yüzyılın başlarına kadar kaleme alınan eserlerle ilgi görmeye devam ederek dinamizmini korumuştur (O’meara, 2016: 91-105).

İmâr ve inşâya ilişkin İslâmî değer ve ilkelerin uygulamaya konduğu en önemli alanlardan birisi de pazarlardır. Nitekim Peygamber, kendisine bağlı topluluğuyla Medine’yi mesken tuttuktan sonra Yahudi topluluğun denetiminde bulunan pazarlara alternatif bir yer tayin ederek burada bir pazar çadırı kurdurmuştur. Bu durum Müslüman topluluğun ticarî faaliyetlerini İslâm inancının gereklerine göre düzenlemeleri yönünde imkân oluşturmuştur. Peygamber’in boş bir sahada kurduğu İslâm pazarı, Halife Osman dönemine geldiğinde büyük inşaat ve bayındırlık faaliyetleriyle genişlemiş ve Yahudi kabilelerin denetiminde bulunan pazarları da içine alarak “Medine Pazarı” olarak anılan çarşının oluşmasına zemin oluşturmuştur (Lecker, 2003: 162, 165, 170).

Peygamber'in kent mekânına çarşı üzerinden müdahalesi ve İslâm iktisat ilkelerini uygulamaya koyması, özgün bir iktidar alanı oluşturmuştur.

Peygamber'in kent mekânında iktidar alanı oluşturmak suretiyle çarşı mekânının üretimine yol açan süreci başlatan bu hamlesi, daha sonra kentsel mekân üretimlerinde Müslüman otoritelerin dikkate aldığı örnek bir model olmuştur. İslâmî otoriteler, şehirlerin pazar ve çarşılarında İslâmî ilkelerin uygulanması ve söz konusu uygulamalara herhangi bir müdahalenin olmaması için gerekli önlemleri almaktan çekinmemişlerdir. Zira İslâmî esaslar üzerine kurulu iktidar, çarşı ve pazarlar aracılığıyla kent bünyesinde dolaşıma girmesinin yanı sıra kent çevresinden pazara gelenlerin de iktidarın nüfuz alanına çekilmesine yardımcı olur. Çarşı ve pazarlar, kentte konumlanan iktidarın kent çevresine yayılmasını sağlaması bakımından kentin merkezî alanlarından birini teşkil etmiştir. Çarşı alanlarının iktidarı destekleyici işlevleri, onları kentsel mekânın merkezî alanlarından biri hâline getirmiştir. İktidarla yoğrulmuş bu merkezî alan kent tasarımının oluşumunda belirleyici faktörlerin başında gelir. Zira İslâm'ın iktisadî hayata ilişkin ilkeleri ancak çarşı ortamında hayat bulur. İktisadî yaşamın ön gördüğü ilkeler, kendine özgü bir mekân üretimi sağladığı gibi bu bağlamda üretilen mekân da İslâm'ın iktisada ilişkin temel zemininin içtihatla gelişerek özel bir hukuk dalına dönüşmesine katkıda bulunmuştur.

İslâm inşâ hukukunun mekân üretimine kaynaklık eden diğer bir dalı da yine Peygamber uygulamaları ve teşvikiyle toplumsal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik sadaka ve hibe gibi hayır faaliyetlerini içermektedir. Peygamber'in teşvikiyle varlıklı sahabelerin hibe yoluyla yaptıkları hizmetler, daha sonradan toplumsal hizmetlerin önemli bir kısmının üslendiği vakıf kurumunun işlev ve işleyişini belirleyen hukukun ayrıntılı ve özel bir dalına dönüşmüştür. Bu hukuk dalına ilişkin temel kaynakların daha 8. yüzyılda olduğu görülmektedir. Nitekim 8. yüzyılda Bağdat'ın baş kadısı Ebubekr eş-Şeybani el-Hassaf (ö. 798), o güne kadar vakıf mallarının mahiyet ve kurallarına ilişkin görüşlerin değerlendirildiği *Kitâbu Ahkâmi'l-Evkâf* adlı temel bir başvuru kaynağı kaleme almıştır. Hassaf'a göre vakıf; bir malın topluma hizmet amacıyla ebedî bir şekilde hayır amaçlı olarak tahsis edilmesidir.

Hassaf, kentsel mekân üretiminde belirleyici kaynaklardan biri hâline gelen hayır işlerini Peygamber uygulamalarıyla açıklayarak bir kişinin vakfettiği malın özel mülk olması ve ebedî bir şekilde bağışlanması şartıyla cami, han, suyolları, mezarlık ve yol gibi kamu binalarının inşâ edilmesine hizmet eden vakıflar kurulabileceği görüşünü temellendirmiştir. Hassaf'ın vakıf hukukuna ilişkin kaleme aldığı eser 18. yüzyıla kadar vakıflarla ilgili konuların içtihadında referans alınan temel kaynaklardan biri olmuştur (Leeuwen, 2012: 51-52).

Vakfın hukukî çerçevesinin oluşumuna yönelik söz konusu kapsamlı eserlerin yanında yerel görüş ve tecrübelerin esas alındığı fetva mecmuaları ve risaleler de vakıf hukukunun gelişmesine ve ayrıntılı, özgün bir alana dönüşmesine hizmet etmiştir. Nitekim Remli'nin *Fetvâü'l-Hayriye*'sindeki

fetvaları, farklı bölgelerde vakıf hukukunun oluşmasındaki içtihadî farklılıklara atıfta bulunarak içtihadın yerel deneyimlerle ilişkisini örneklendirmiştir. Yine 1766 yılında kaleme alınan başka bir fetva mecmuası vakıf mallarının idaresine ilişkin ayrıntılı hükümler ortaya koymuştur (Leeuwen, 2012: 64-76). Yusuf b. Hüseyin Kirmasti (ö.1494) *Kitâbü'l-vakf* veya *Ahkâmü'l-vakf* adlı risalesinde vakıfların toplum hayatındaki önemine işaret ederek zenginlerin yeterli düzeyde hayır hizmetlerine teşvik edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Benzer bir çalışma da *Risâle fi Ba'di Ahkâmü'l-Evkâf* adıyla Kınalızâde Ali Çelebi (ö. 1572) tarafından kaleme alınmıştır (Özcan, 2005: 515-516). Osmanlı dönemi vakıf hukukuna ilişkin kapsamlı çalışmalar 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında kaleme alınmışlardır. Vakıf hukukuna ilişkin bu dönemde yapılan çalışmalar modernleşmenin tesiriyle yeni bir boyut kazanmıştır. İslâm hukukunun kodifikasyonu çalışmaları vakıf hukukuna da yansımış ve bu alanda Ömer Hilmi Efendi ile Ali Haydar Efendi çalışmalarıyla ön plana çıkmışlardır (Özcan, 2005: 517-518).

İslâm hukukunun önemli bir kısmında olduğu üzere inşâyâ ilişkin konularda da örf önemli bir kaynaktır. Müslüman egemenliğinin Arap coğrafyası dışına çıkmasıyla örfün İslâm hukuku içindeki önemi daha da artmıştır. Arap coğrafyası dışında İslâm hukukçularının karşılaştıkları belirsizlikleri gidermenin ana araçlarından biri toplumun gelenek ve görenekleri olmuştur. Zira bilinen, tanınan anlamıyla örf, aynı kökten gelen ma'ruf kelimesiyle eş anlamlıdır. Ma'ruf ise münkerin yani bilinmeyen zıddıdır (İbn Manzûr, 1990: 155). İslâm hukukunun çoğulcu ve esnek yapısı, farklı toplum ve coğrafyalara ait geleneğin İslâm hukuku içinde norma dönüşmesini sağlamıştır. İslâm hukukçuları zorluğu giderme ve zararı önleme amacına yönelik olarak fetva yani yasa oluşumunda ve var olan fetvanın değişiminde örfü önemli bir referans kaynağı olarak değerlendirmişlerdir (El-Karadavi, 2012: 102; Dönmez, 2007: 87-93). Bu yönüyle İslâm hukuku farklı toplum ve coğrafyanın kültürel birikimini dışlamaz. Aksine onu toplum menfaatinin sağlanmasında temel dayanak olarak görür. İslâm hukukunun özgün bir dalı olan inşâ hukuku da örfe müracaat etmiş ve karşılaşılan sorunlara toplumun süregelen değerleri çerçevesinde çözüm üretmiştir. İslâm şehirlerinde inşâ hukukuna dayalı olarak yapılan herhangi bir mimarî uygulamanın kökeni, İslâm'dan önceki toplumun ortak üretimine dayanabilir. İslâm, bu uygulamayı sahiplenerek hukukî bir norm çerçevesinde mevcut toplum ve coğrafyanın değeri olarak sürdürülebilir kılar. İslâm hukukunda örf, yerellekle ilişkili olup temsili ise fukaha ve müftüler tarafından yürütülür. Yerellekle bağlantılı müftüler, genel bir hukuk normunu fetvalarıyla mensup oldukları toplumun ortak yararı doğrultusunda farklı bir değerlendirmeye tâbi tutulabilirler (Hallaq, 2019: 102-106).

Mardin'in kentsel kimlik kazandığı süreç olan 11. ve 12. yüzyıllar, İslâm'ın kent inşâsına yönelik zengin verilere dayalı bir hukukî metin birikimine kavuştuğu ve uygulamaya dönüştüğü dönemin sonrasına tekabül eder. Zengin malzemeye dayalı hukukî metinler, İslâm'ın yayılmasıyla birlikte yeni baştan kurulan kentlerin

inşâ süreçlerinde oluşmuş ve uygulamaya geçmiştir. Bu süreçlerin ilk aşamasını Müslümanların Yesrib'e hicret etmesiyle kurulan Medine kenti teşkil etmektedir. İslâm'ın Irak'ta yayılmasıyla birlikte Kûfe 638-670 yılları arasında (Zettersteen, 1997: 964-965), kurulurken Abbasi Devleti'nin temellerinin atıldığı Bağdad ise 762'de inşâsına başlanmış ve 768'e gelindiğinde kent kimliğini kazanmıştır (Baysun 1997: 197). Kuzey Afrika kentlerinden Fes, 789 yılında zemin planı çizilirken (Burckhardt, 2021, 98). İslâm'ın Mısır'a hâkim olması sonrasında Kahire 969'da inşâ edilmeye başlanmıştır (Becker, 1997: 75). Dolayısıyla Mardin'in dağ eteğindeki yerleşiminin kentsel kimliğe evrilmesinden önce İslâm inşâ hukuku oluşmaya başlamış ve uygulamada gerekli tecrübenin edinilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

İslâm İnşâ Hukuku: Evler ve Kentsel Doku

İslâm hukukuyla yoğrulmuş bir toplumda kent estetiği ve dokusuna ilişkin düzenin merkezinde mesken bulunmaktadır. Bir başka deyişle İslâm inşâ hukukunun mekâna atfedilen yapısında kent estetiği ve düzeni, kale veya saray eksenli değil, ev üzerine kurulmuştur. Ev, kutsal ve dokunulmazdır. Nitekim evin kutsallığı ve dokunulmazlığının esas alındığı hadise göre Peygamber, “*Ev bir haremdir. Kim hareminize girerse onu öldürün!*” demiştir (O'meara, 2016: 76-79). Bu hadis, bir evin öteki ev karşısındaki konumlanmasına yönelik hükümlerin oluşmasını tayin etmek suretiyle mekân üretimine katkı sağlamıştır. Buna ilişkin fetva mecmualarında, evlerin kapı ve pencerelerinin açıldığı yön ile yüksekliklerine ilişkin hükümler, kent dokusunun şekillenmesine etki etmiştir.

İslâm inşâ hukukunun öngördüğü kent düzeninin Mardin kent mekânının üretiminde de dikkate alınmış olduğu, meskenlerin inşâ düzeninden anlaşılmaktadır. Mardin'de kentsel dokunun çekirdeğini evler oluşturmaktadır. Mardin'in Osmanlı öncesi dönemi ev yapısına ilişkin ulaşabilen kaynaklardan herhangi bir veriye rastlanamadı. Özellikle Artuklu hâkimiyetinde Mardin'e uğrayan seyyahlar, evlerin kent dokusu içindeki konumlanma biçimlerine değinirken şekil ve işlevlerine dâir herhangi bir vurguya yer vermemişlerdir. Bununla birlikte gerek kalede gerekse de kentin yakın çevresindeki sayfiye alanlarında Artuklu ve Akkoyunlular tarafından yapılan konakların yapısı Osmanlı öncesi ev mimarîsi hakkında bazı değerlendirmelerde bulunma imkânı vermektedir. Artuklular tarafından kentin güneydoğu tarafında inşâ edilen Firdevs Köşkü, iki katlı olup ilk katında özel işlevleri hâiz odalar, eyvan ve avlu bulunurken üst katında yine odalar ve açık mekânlar yer almaktadır (Altun, 1978: 225). Yine Akkoyunlu dönemine atfedilen kaledeki yönetim konutu da kemerli odalar eyvan ve iki katlı olarak inşâ edilmiştir (Gabriel, 2014: 30). Osmanlı öncesi konut bakiyelerine benzer biçiminin Mardin kent mekânında olup olmadığına dâir kesin bir yargıda bulunma imkânı olmasa da odalar, eyvan ve avludan oluşan yapının Osmanlı öncesi ev mimarîsinin görünür özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Artuklu ve Akkoyunlu döneminde Mardin ev yapısının form ve işlevlerine yönelik karşılaşılan veri eksikliğine mukabil, Osmanlı döneminin ilk egemenlik yüzyılının sonlarından itibaren şer'iyye sicillerinin sağladığı veri akışıyla kent mekânındaki konut tipi tanımlanabilmektedir. 16 ve 17. yüzyıllara ait Mardin mahkeme kayıtları oldukça sınırlıdır. Osmanlı hâkimiyetinin kentteki ilk iki yüz yılına ait sadece iki defter günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan ilki 16. yüzyıl diğeri de 17. yüzyılın sonlarına ait kayıtları ihtivâ etmekle birlikte her iki sicil defteri Mardin konut tipolojisini tanımlamada önemli ayrıntılar içermektedir. Sicil kayıtlarında konuta ilişkin kullanılan terminoloji yaygın olarak dar, beyt ve menzil olurken nadir olmakla birlikte köşk de kullanılmıştır. 16. ve 17. yüzyılın sonlarında Mardin evinin en yaygın bilişenleri meclis olarak anılan odalar, eyvan, avlu ve kuyudan oluşmaktadır (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6937; BOA, MŞH. ŞSC. d. 6926). Eyvan bugün de olduğu gibi farklı işlevlere hitap eden odaları birbiriyle birleştirici bir işlev görmektedir. Avlu ise etrafı çevrili anlamıyla “havluyu muhavvata” terimleriyle sicile yansımıştır. Avlu 16. ve 17. yüzyılın sonlarına ait verilerden hareketle Mardin evinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Sicil kaydına yansıyan konut terminolojisi Artuklu ve Akkoyunlu ev mimarisiyle benzer özellikler taşımaktadır.

16. yüzyıl ile 17. yüzyılın sonlarına ait sicil kayıtları Mardin’de tek katlı ev tipinin yaygın olduğunu göstermektedir. Nitekim mülk alım satımı ihtivâ eden ve “iştirâ” ile başlayan Arapça hükümlerde ev satışları sıklıkla “cemi’üd-dar” ve “cemi’ü’l-buyut” kavramları geçer ve evin tamamı anlamıyla kullanılır. Arapça olarak “cemi’ü’l-buyt vel mahzeneyn el vaki’eyn emame’l-beyt ve cubu’l-ma ve’l havş” tanımlamaları evin ana bölümü olan odalar ile eyvana işaret ederken evin önünde bulunan kısımlar olarak da mahzen, kuyu ve avlu sıralanmaktadır. Sicillerin bazı hükümlerinde manzara adı verilen bölümler bulunmaktadır (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6937/16,19; BOA, MŞH. ŞSC. d. 6926/125). 16. ve 17. yüzyılın sonları itibariyle hangi işlevlerle yüklü olduğu sicil kayıtlarından anlaşılacakla beraber manzara, misafirlerin ağırlandığı odalar için kullanılan bir terimdir. Odalar süslemeli ve iki pencere ile ovaya nazırdır. Misafir odalarına “manzara” denmesinin nedeni ova rüzgârıyla bakısına açık olmasından ileri gelmektedir (Dinç, 2020: 176-193).

Mardin’e ilişkin en erken tarihli sicillerin kayıtlarından manzaranın ev mekânı içindeki konumu belirtilmemektedir. Ancak bir ev satış belgesindeki “manzaranın altında dükkân” kaydı (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6937/16) manzaranın ev içindeki konumu itibariyle sokak yönünde inşâ edilmiş olduğunu göstermektedir. Eğimli topoğrafyada evin üzerine kurulduğu alanda bulunan kot farkı sokak yönünde inşâ edilen dükkân ile kapatılmış olmalıdır. Zira sicil kaydında “tahtani” veya “fevkani” kavramlarının bulunmaması manzaranın tek katlı ev yapısında bulunduğu ve müstakil bir bölüm olarak avlu içinde inşâ edildiğine açık bir göndermede bulunmaktadır. Her iki sicilde evin iki katlı yapısına işaret eden “tahtani” ve “fevkani” kavramlarına rastlanmaktadır. Ancak sicillere yansıyan kayıtların içindeki genel oranı oldukça azdır. Bu da 16. yüzyılın sonları ile 17.

yüzyılın son on yılına kadar tek katlı ev mimarisinin Mardin'in yaygın bir konut tipi olduğunu göstermektedir.

Mardin kent mekânında iki katlı konut mimarisinin 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren aşamalı bir şekilde yaygınlaşmaya başlamış olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim 1727 ile 1847 tarihli kayıtları ihtivâ eden bir sicil defterinin ev satışlarına ilişkin hükümlerine yönelik taramada 10 adet iki katlı evin 1747 yılı kayıtları içinde olduğu tespit edilmiştir (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6930/51,52,54,68,70,85,167,182,183). 18. yüzyıldan itibaren iki katlı ev mimarisinde meydana gelen artışa paralel olarak misafir odaları ikinci katta inşâ edilmeye başlanmıştır. Manzaranın ev yapısı içinde yer değiştirmesi durumuna iki şekilde açıklık getirilebilir. Birincisi 16 ve 17. yüzyıla ait sicil kayıtlarında avlu kısmında karşılaşılan manzaraların tek katlı ev yapısı içindeki müstakil konumu İslâm'ın mahremiyet ilkelerinin uygulanmasıyla ilişkilendirilebilir. İkincisi de evlerin iki katlı olmaya başlamasıyla bir önceki evin duvarı bir sonraki evin avlu kısmında inşâ edilen misafir odasının Mezopotamya Ovası'na nazır manzarasının kapanmasına neden olmuştur. İki katlı ev mimarisinin yaygınlaşması ve ikinci katın bir sonraki evin önünü kesmeye başlaması sonrasında avlunun İslâm'ın mahremiyet ilkeleri doğrultusunda gündelik hayata sahne olan işlevini daha da pekiştirmiştir.

Avlu, kentın dik eğimli topoğrafyasına bağılı olarak 16, 17 ve 18. yüzyılda Mardin evinin Mezopotamya Ovası ile temasın sağlandığı mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 1747 ile 1762 yılları ev satışlarını içeren hükümlerinin bazısında “yazlık” olarak anılan evin bölümlerine rastlanmaktadır. (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6930/ 70, 85, 91, 196) . Yazlık alanlar tek katlı ev yapısında avlunun bir kısmını teşkil ederken iki katlı ev mimarisinde ise manzaraların ön kesiminde konumlanmışlardır. Örneğin 1747 tarihli hükümlerin tek katlı ev mimarisinde yazlık, “ve mukabilel hücrete yazlık” yani odanın karşısında yazlık kaydı düşürülürken iki katlı yapısında ise “ve mukabilelel manzara yazlık” tanımlamalarıyla konumlanma biçimlerine göndermede bulunulmuştur (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6930/65). İki katlı evlerin inşâsında meydana gelen artış doğal olarak avlu duvarlarının da ön evin ikinci katının nazarını kesecek düzeyde yükselmesine neden olmuştur. Bu durum manzaranın konumunda bir dönüşüme neden olduğu gibi avlu kısmında bulunan yazlık kısımların da işlevlerini yitirmelerine yol açmıştır.

Mardin evlerinde avlunun salt hâne halkının bağımsız yaşam alanı olma özelliğini pekiştiren başka bir unsur, sicil kayıtlarında evlerin bir bölümü olarak satışa konu olan kuyulardır. Sicil kayıtlarında evin avlu kısmında sıklıkla karşılaşılan kuyular, hâne halkının maddî ihtiyaçlarını karşılaştırsa da avlunun özellikle kadınlar açısından özerk yapısını ve kendine yeterli olma durumunu pekiştiren bir işlev de görmüştür. Çünkü Müslüman aile yaşamında su, hayatın vazgeçilmez bir kaynağı olarak telakki edilmekle birlikte namaz için gerekli olan abdestin alımında temel bir unsurdur (Burckhardt, 2001: 76). Avluda bulunan

kuyular kadınların Artuklulardan beri kamu binaları tahsisatından bağımsız ve kentin çarşı ve ulu camiye uzanan yol güzergâhında bulunan çeşmelere (İbn Şeddad, III, 1978: 543) olan bağımlılığını azaltmıştır.

16. yüzyılın sonlarından itibaren takip edilebildiği kadarıyla gerek tek gerekse de iki katlı yapısıyla Mardin kent alanında her ev, İslâm'daki hayâ ilkeleri, mahremiyet ve komşuluk haklarına bağlı olarak konumlanmıştır. Mardin evlerinin konumlanma biçimleri her ev ortamının diğer ev sâkinlerinin görüş menziline korunması üzerine tasarlanmıştır. Nitekim 16. yüzyılın sonlarında inşâyâ ilişkin rastladığımız ilk kayıt avlunun mahremiyetiyle ilgilidir. Mayıs 1599 tarihinde herhangi bir mahalle adına işaret edilmeden Molla Bekir adlı bir Mardin sâkini kendi evine bitişik bir odayı alıp kendi avlusuna dâhil etmesine mukabil komşusu Abdulmesih bu odanın kenarında bir duvar inşâ etmiş ve içini toprak doldurarak satın alınan odanın zeminini kendi evinin yolu olarak kullanmaya başlamıştır. Bunun üzerine Molla Bekir komşusu Abdulmesih'in kendi avlusunun sınırlarına dâhil olan odanın zeminini yol olarak kullanmasından men edilmesi amacıyla mahkemeye başvurmuştur. Mahkeme Molla Bekir haklı bularak komşusu Abdulmesih'i avluyu ihlâl eden davranışlarından men etmiştir (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6937/104).

Mahremiyete yönelik ihlâller sadece Müslüman ve gayrimüslim sâkinlere özgü bir durum olarak karşımıza çıkmamaktadır. Gayri Müslim sâkinlerin evleri de aynı hukukun müeyyidelerine bağlıydı. Başka bir deyişle İslâm hukukunun evin kutsallığı ve dokunulmazlığını ön gören normlarından gayrimüslimler de yararlanabiliyorlardı. Zira Mardin'de gayrimüslim sâkinlerinin mekân boyutuyla mahremiyet ilkelerine yönelik hassasiyet sahibi oldukları görülmektedir. Örneğin 1890 tarihli bir sicil kaydında Latifiye Mahallesi sâkinlerinden ve Keldani milletinden Amsih bin Ayoş Hurmuş vekili aracılığıyla komşusu Emsih bin Mevakim'in aile halkıyla birbirine bitişik damlarda uyduklarını ancak her iki dam arasında bulunan duvarın alçak olduğunu ve bundan dolayı gerek erkeklerin gerekse de kadınların birbirlerinin nazarından “mestûr ve gayr-ı mei” muhafazası için mahkemeden “Emsihe” duvarın her iki tarafa zarar vermeyecek ölçüde “irtifa'ına emr-i şerif olunmak murâdındır deyu” yükseltilmesine yönelik gerekli emrin çıkarılmasını talep etmiştir (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6864/28).

Mahremiyet, hayâ ve komşuluğa ilişkin ilkeler evin içe dönük fiziksel yapısını belirlerken, dışa dönük konumlanmasını da şekillendirmiştir. Daha önce de ifâde edildiği üzere 16. yüzyılın sonlarından itibaren Mardin kent mekânının avlulu ve tek katlı ev mimarîsi ekseriyetle iki katlı bir yapıya dönüşür. Gündelik hayata dâir meşguliyetler avluda geçer. İkinci kat, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve bir eyvanla birbirine bağlanan iki oda “*maslabeli kargir manzara ve hizasında iki maslabeli diğer manzara ve üzerlerinde kargir eyvan*” ile bu odaların önünde birinci katın damını oluşturan açık bir alan olan yazlık kısımlarından oluşmaktadır (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6913/152). Yazın, ikindiden sonra hayat bu odaların ovaya bakan açık alanında geçtiğinden bu alanlara “*yazlık manzara*” adı

da verilir. Ev halkının aile dışındaki kesimi ağırladığı alan kışlık ve yazlık manzaranın bulunduğu ikinci kattır (detaylı bilgi için bkz. Dinç, 2020: 176-193). İkinci katın arka tarafında bir sokak bulunması hâlinde bazı ev yapılarında birinci katın avlu kapısının dışında sadece misafir ve aile dışındaki kesimin geçişleri için arka sokakla bağlantıyı sağlayan başka bir kapı da bulunabilmektedir.

Evlerin ekseriyetle iki katlı olması yüksekliğinin kendisinden sonra gelen evin ışık, rüzgâr ve manzarasına engel olmayacağı temel ilkesinden ileri gelmektedir. İkinci katı teşkil eden yazlık ve kışlık manzaranın Mardin dağ eteğinden Mezopotamya ovasına uzanan cephesi, İslâm inşâ hukukuna bağlı olarak ön tarafı herhangi bir duvar veya ön taraftaki evin yüksekliğiyle kapatılamaz. İnşâ hukukuna göre konumlandırılan her ev, temiz hava ve Güneş ışığı aldığından sağlıklı bir yaşamın olanaklarına sahiptir. Nitekim 1837 yılında Mardin'e gelen Southgate, Mardin'in dağ yamacına kurulu evlerinin teraslı ve Mezopotamya ovasına nazır olduğuna dikkat çekmiştir. Evlerin yüksek mevki ve konumlanma biçimleriyle kent halkının gündelik hayatının önemli bir kısmının evlerin teraslarında geçtiğini ve bundan kaynaklı olarak sâkinlerinin Musul halkına oranla çok sağlıklı olduğunu dile getirmiştir. Southgate göre Musul veba salgınının ıstırabından kıvranırken Mardin sâkinleri, evlerinin sunduğu sağlıklı yaşam olanakları sayesinde vebayı çok az hasarla atatabilmiştir (Southgate, 1840: 276-277).

Southgate'in Musul evlerinin hava akışına kapalı olması durumu kentin üzerine kurulduğu topoğrafya ile ilgilidir. Topoğrafyanın yapısının İslâm hukukçularının fetvalarına yansdığı görülmektedir. Bağdat gibi düz bir alanda yaşayan ve Hanefi mezhebinin kurucusu olan İmam Ebu Hanife bir kimsenin, komşularına zarar versin ya da vermesin, mülkünde dilediğini yapma hakkına sahip olduğu görüşündedir. Bu görüşe dayanarak amel edenler olmuştur. Hatta Osmanlı döneminde kendi evinin üstüne kat çıkmak isteyen biri, "ışığımı ve havama engel olacak" gerekçesiyle komşusunun muhalefetiyle karşılaşır. Evi yapacak olan inşaat ustaları Ebu Hanife'nin fetvasına dayanarak, "yerden göğe kadar ev sahibinin malıdır. Kendi mülkü üzerinde dilediğini yapabilir." yönünde görüş belirtmeleri üzerine durum Ebussuud Efendi'nin önüne gelir. Ebussuud Efendi, İmam Ebu Hanife'nin görüşlerine mukabil aynı mezhep hukukçularında Ebu Yusuf ve Şeybani'nin komşuya verilen zararın dikkate alınması gerektiği yönündeki görüşlerini ön plana çıkarır. (Imber, 2004: 243). Buradan, Musul'daki duruma yol açan imârın hukukî bazı temelleri olduğunu söylemekle beraber İslâm hukukçularının, inşâ faaliyetlerinde komşuya yönelik zarar ilkesini uygulamada en yaygın dayanak olarak aldıklarını ve Mardin evlerinin de söz konusu genel uygulamaya bağlı bir hukuk üzerinden inşâ edildikleri söylenebilir.

İslâm inşâ hukuku çerçevesinde meydana getirilen Mardin evleri, sadece sâkinlerinin çevresiyle sağlıklı ilişki kurmasına olanak tanımaz; aynı zamanda kent organizmasının belli bir düzen içinde şekillenmesine de kaynaklık eder. Ötekinin ışık, hava ve manzarasına engel teşkil etmeyecek şekilde konumlanan evler, kent

dokusunun oluşmasına etki eden düzenin kurulmasını sağlamıştır. Bu düzenin çekirdeğini 16. ve 17. yüzyılda avlulu evler teşkil ederken 19. yüzyıla gelindiğinde manzaralı evler oluşturmuştur. Kale eteğinin eğimli topoğrafyasına İslâm inşâ hukukunun müeyyideleriyle yaslanan evler, zamanla merdiven basamaklarına benzer bir doku meydana getirmiştir. Bu doku iddia edildiği üzere sadece topoğrafyanın dayatmasıyla oluşmamıştır (Alioğlu, 2003: 58). Kent dokusu topoğrafyanın yanı sıra merkezî alanın oluşmaya başladığı ilk aşamadan kent kimliğini kazandığı 12. yüzyılın ortalarına kadar belli bir dünya görüşünün öngörüsü etrafında şekillenmiştir. 13. yüzyılın başında bayındır bir kent olan Mardin'in kent dokusuna ilişkin rastlanan en erken tarihli veri, Yakut el-Hamevi'nin "Dağ eteğinde bulunan şehir evleri bir merdiven gibi dağa yaslanır ve her ev diğer eve göre yukarıdadır." şeklindeki kayıtlardır (Acar, 2006: 90).

Hamevi'nin 13. yüzyılın başında tasvir ettiği kent dokusunun bir benzerini 16. yüzyıl Osmanlı coğrafyacılarından Aşık Mehmed de (1567-1613) ifâde etmiştir. Aşık Mehmed, Mardin Kalesi'nin müstahkem yapısına ilişkin gözlemlerinden hemen sonra şehir dokusuna ilişkin "Bir dâr bir dârın üzerindedür." şeklinde *Menâzirü'l-Avâlim* adlı eserine kayıt düşürmüştür (Aydın ve diğerleri, 2019: 190) 1760'larda Mardin'e gelen Niebuhr (1733-1815) evlerin teras şeklinde birbirinin üzerine inşâ edildiğini ve bütün evlerin Mezopotamya Ovası'na bakan manzaraları olduğunu ifâde etmiştir (Pınar, 1997: 43-44). 19. yüzyılın sonlarında Mardin'e gelen başka bir seyyah, kent dokusuna dâir benzer bir izlenimi dile getirmiştir. Budge (1850-1934) 1899'da Mardin'e geldiğinde, "Evler taştan yapılmıştır ve basamak basamak birbirinin üzerinde sıralanırlar." ifâdelerini seyahatnamesinde kaydetmiştir (Aydın ve diğerleri, 2019: 421).

Artuklu'dan Osmanlı'ya kadar Mardin kent dokusuna ilişkin seyyah izlenimlerinin benzer anlatılar çerçevesinde aktarılması, kent dokusunun bir düzen eşliğinde şekillendiği ile ilgili güçlü bir referans teşkil etmektedir. Bu durum kent dokusunun belli ilkeler etrafında oluştuğunu ve söz konusu ilkelerin Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sürdürülerek muhafaza edildiğini göstermektedir. Nitekim Osmanlılar döneminde imâr ve inşâ alanında güçlü bir örgütsel yapı kurulmuştur. Bu yapının 1831 yılına kadar en önemli ayağını mimarbaşılar oluşturmaktadır. Mimarbaşılardan, eyalet/vilayetlerde inşâ hâlinde bulunan cami, kale, köprü, su yolları gibi birçok yapının planlarının düzenlenmesi, teknik açıdan denetimi ve bu inşaatlarda vasıflı ustaların temininde idarî sorumlulukları bulunmaktaydı. Yine bunların, inşaat alanında faaliyet yürüten teknik kadronun görev ehliyetlerini denetleme ve inşaatlarda kullanılan malzemenin kalitesini kontrol etme görevleri de bulunuyordu. Konumuzu yakından ilgilendiren diğer bir görevleri de şikâyetlere konu olan her türlü inşaat faaliyetini kontrol ederek nizama aykırı buldukları yapılaşmayı kadı ile birlikte engellemektir. Bu kapsama, tarihi niteliği bulunan binalar da dâhildi (Dündar, 1999: 15-34). Hatta İstanbul'da görev icra eden mimarbaşılar gün boyunca kenti dolaşarak usule uygun yapılmayan ve özellikle de yol ve caddeleri daraltarak

yapılaşmaya gidenlere müdahale edip inşâ ettikleri evleri yıkarlardı (Pakalın, 1993: 535).

Örgütsel açıdan inşaat alanında hizmet veren bütün çalışanlar, İslâm dininin ilgili alana dâir ortaya koyduğu genel çerçeveye bağlı kalmak durumundaydılar (Şenyurt, 2011: 64). Tespit ettiğimiz kadarıyla Mardin’de faaliyet yürüten inşaat esnafının ekseriyeti gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Nitekim Ekim 1842 tarihli bir amele yevmiye kaydında mimarbaşıyla birlikte adları geçen 35 çalışandan sadece biri Müslümandır (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6920/131). Kentsel mekân üretiminin önemli paydaşlarından olan inşaat esnafı gayrimüslim bir nitelik arz etse de bu esnaf topluluğunun meslek icrasında tâbi oldukları özel kurallar, şeriata aykırılık teşkil edip etmediğine dâir kadı’nın incelemesinden sonra divana arz edilir ve divanın onayından sonra ancak resmiyet kazanabilirdi (Genç, 2005: 296). Ayrıca kentin inşaat faaliyetleri adli ve mülki yöneticilerin takibi altında bulunmakta, şeriata aykırı herhangi bir inşaat faaliyetine, yapılan şikâyetler ve denetimler ekseninde müdahale edilirdi. Nitekim Kasım 1746 yılında Amid valisi tarafından Mardin nâibi ve voyvodasına hitâben gönderilen buyruğunda kent mekânında bulunan gayrimüslim kiliselerine eski hâllerine aykırı olarak yeni ilaveler yapıldığına ilişkin haberler aldığından gerekli incelemelerin yapılarak şeriata aykırılık teşkil eden yapılara müdahale edilmesi istenmiştir. Şubat 1848’de yine Mardin nâibi, mütesellimi âyân-ı vilâyet ve işerlerine hitâben gönderilen fermanla Mardin kazasında bulunan kiliselerin genişletilmesi hususunda nizama aykırı eklemeler tespit edilmesi durumunda yıkılması istenmiştir (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6930/161).

Mardin kent merkezi alanının oluşumundan itibaren belli ilkeler etrafında şekillenen merkez dokusu, Osmanlı mimarlık örgütünün inşaat alanında benimsediği İslâmî ilkelerle kadim yapısını korumaya devam etmiştir. Bu koruma kent içindeki evlerin yıkılması ve yeniden inşâ edilmesi süreçlerini de kapsamaktadır. Zira mevcut evler, ekseriyetle yüz yıllık bir geçmişe dayandırılmaktadır (Bilgicioğlu, 2003: 51). Evlerin belli bir zaman diliminden sonra yıkılması veya yeniden inşâ edilmesi kent dokusunun sahip olduğu yapının değişmesine zemin oluşturur. Ancak ilk oluşumdan Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar kent dokusuna yönelik anlatıların benzerliği sivil yapıların yıkılması, restorasyonu ve yeniden inşâsının belli bir mekanizma çerçevesinde denetim ve kontrol edildiğine atıfta bulunmaktadır. Osmanlı egemenliği boyunca kent dokusu, aynı ilkeler tarafından denetlenmeseydi söz konusu dokunun sürdürülebilirliği sağlanamazdı. İnsanlar arasındaki eşitsizlikler tarafından mutlaka kesintiye uğrardı. Nitekim Mardin’de kent mekânının kullanımı ve değiştirilmesi teşebbüslerinde meydana gelene ihlâllere karşı mahkeme nâibinin tayin ettiği görevliler ile inşaat alanında uzmanlardan oluşan bir ekibin devreye girdiği görülmektedir. Örneğin Şubat 1859 tarihli bir mahkeme kaydına göre Şeyhullah Mahallesi’nde oturan Fatma binti Hacı Abdülkadir ile kız kardeşi Emine Hatun, vekilleri aracılığıyla mahkemeye yaptıkları başvuruda kendi mülkleri olan odanın üzerine bir duvar inşâ etmek istediklerini ancak gayrimüslim tebadan olan

komşuları Meri binti Anton'un kendi evine zarar vereceği iddiasıyla engel olduğunu ifâde ederek Meri binti Anton'nun müdahaleden men'ini istemişlerdir. Davacı kardeşlerin başvurusuna istinaden mahkeme nâibi, başkâtip Mevlana Ali Rıza Efendi ile "sair ebniye ahvaline itla' ve vukufı" inşâ uzmanlarından oluşan bir ekibi keşfe göndermiştir. Keşif heyetinin incelemeleri sonrasında kurulan mahkemeden "Meri binti Anton'un vâki olan müdahalesinin men'iyile duvarı mezkûr inşâsına izin verilmesi ve kendisinin menziline zararı olmadığı" yönünde hüküm çıkmıştır (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6913/15).

Mahkemeye intikal eden şikâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla Mardin'de evlerin inşâsı, sonradan yapılan eklemeler ve kent mekânı içindeki konumlanmalarının dayandığı bazı temel ilkelerin olduğu anlaşılmaktadır. Evler ile buna ilişkin alan kullanımını değiştirme teşebbüsünde bulunanlar üzerinde İslâm inşâ hukukunun dayandığı mahremiyet ile başkasına zarar vermeme ilkelerine bağlı bir dizi kural devreye girmektedir. Mardin özelinde başkasına zarar vermeme ilkesine dayalı olarak devreye giren inşâ hukukunun kentin üzerine kurulu olduğu eğimli topoğrafyanın mesken için sağladığı manzara, ışık ve havalandırmaya ilişkin hakların korunmasına yönelik olarak işlediğini söylemek mümkündür. Zira Mardin evlerinin topoğrafya üzerinde konumlanmasına bağlı olarak bir evin diğer evin ovaya bakan cephesini kesmemesi İslâm inşâ hukukunun duvar inşâlarına yönelik tayin ettiği ışık, hava ve manzara haklarının güvence altına alan kurallarıyla sağlanabilmiştir.

Bununla birlikte İslâm inşâ hukukunun temel ilkelerinden birini teşkil eden evlerin güneş, ışık ve (Mezopotamya Ovası'yla) bakılarının sağlanmasının bir gereği olarak evlerin belli kat ve yükseklikle sınırlandırıldığına ilişkin başka bir detaya da işaret etmek mümkündür. Örneğin, bugün bile birçok Mardin evinin yazlık manzaralarının, ortasından duvarlarla ayrılmış olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum aile fertlerinin evlenerek yeni aile kurmaları ve bu aile için mahremiyet sınırları çerçevesinde yeni yaşam alanı oluşturulması ihtiyacından ileri gelmiş olmalıdır. Aile yapısında meydana gelen değişimlere bağlı olarak Mardin evinin bölünmeye açık olması durumu Osmanlı evinin karakteristik bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Osmanlı ev sistemi bir bütün olarak tasarlanmış yapısına ek olarak ailede meydana gelen değişimlere göre bölünme ve ilâvelerde bulunma olanağını sunmaktadır (Cansever, 1997: 126). Evin üstüne bir üçüncü kat çıkılmaması veya yazlık manzaranın Mardin Ovası'na bakan boşluk kısmına yeni bir oda yapılmaması dikkat çeken diğer bir hassasiyettir. İslâm inşâ hukukunun yeni oluşan aile için sunduğu veya dayattığı çözüm, mevcut evin güneş ışığı ve manzarasını korumanın yanında, ikinci katın üstüne yeni bir kat yapımını engelleyerek bir sonraki evin güneş ışığı ve manzarasını muhafaza etmek şeklinde kendini göstermiştir. Kaldı ki evlerin birden fazla mirasçı arasında bölünmesi durumu salt ev sahiplerinin inisiyatiflerine bırakılmamaktadır. Örneğin şer'iyye sicillerine dayalı olarak 18. yüzyıl Halep kenti üzerine yapılan bir çalışmada iştirakçiler arasında evler, kadı ve mimarbaşlıların refakatiyle bölünüyordu (Marcus, 2013: 384). Mardin'de de evlerin bölünmesi ve daha sonra

meydana gelen kimi uyuşmazlıkların çözümü mahkemenin aracılığıyla gerçekleşmekteydi. Nitekim takip edilebildiği kadarıyla 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın sonlarına kadar aynı evin farklı bölümlerinde oturan ancak avlu, kuyu ve yaz aylarında yatmak için “hakk-ı menâm” dam veya yazlık gibi ortak alanların kullanımından kaynaklı hak ihlalleri sıklıkla mahkeme refakatiyle çözüme kavuşturulduğu görülmektedir (Bazı örnekler için bkz. BOA, MŞH. ŞSC. d. 6930/65; BOA, MŞH. ŞSC. d.6937/45, 50; BOA, MŞH. ŞSC. d. 6884/69, 135; BOA, MŞH. ŞSC. d. 6913/144).

Meskenin dokunulmazlığı ilkesi çerçevesinde geliştirilen ve Mardin’de uygulanan İslâm inşâ hukukuna dayalı mahremiyet olgusu ile zarara meydan vermeme yaklaşımına dayalı olarak geliştirilen ışık, hava ve manzara gibi unsurların korunmasıyla oluşan kent dokusu, Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar muhafaza edilmiştir. Bu doku kent sâkinlerinin Cumhuriyet dönemine gelinceye değin bağlı olduğu hukukun müeyyideleriyle korunmuştur. Nitekim Cumhuriyet dönemi ile birlikte Mardin taşından yapılmış iki katlı evlerin üzerine yapılan niteliksiz briket ve betonarme eklentiler kent dokusunun sahip olduğu estetik görünümü tamamen bozmuştur (Foto: 1-2-3).

İslâm İnşâ Hukuku’nda Çarşı ve Beden/Sur İlişkisi

Dara-Diyarbakır yol güzergâhının Mardin Kalesi eteğinden geçen ve 11. yüzyılda genişletildiği ileri sürülen çarşı kısmı, Mervani hükümdarlarından Nasrüddevle’nin bütün bölgede teşebbüs ettiği imâr faaliyetleriyle ilişkilendirilmektedir. Abdüsselam Efendi’nin aktardığı bu iddiaya göre 11. yüzyılda istikrarlı bir idarî ve ekonomik hayata kavuşan Mardin’de Nasrüddevle’nin söz konusu imâr faaliyetlerinin neler olduğu bilinmemektedir. Bu inşâ faaliyetleri için dışarıdan işçi ve ustalar getirdiği ve inşâ edilen alanlara nüfus iskân ettirdiği de ifâde edilmektedir (Mardinî, 2002: 44). Nasrüddevle’nin 51 yıllık hükümdarlık döneminin Mervani egemenlik sahasının yoğun inşâ faaliyetlerine sahne olduğunu çeşitli kaynaklar teyit etmektedir (Yaz, 2019: 244-283).

Ciddi oluşumlar ile varlığını devam ettirdiği anlaşılan çarşı nüvesinin kent mekânında merkezî bir alana dönüşmesi Artuklu dönemine tekabül etmektedir. İbn Havkal’ın *Siretü’l-Arz* isimli eserine 12. yüzyılın ikinci yarısında kimliği belli olmayan bir müstensih tarafından yapılan eklemeye Mardin’in çarşılarına, kent alanının tanımlanmasında yer verilmiştir. Yapılan eklemeye göre, bu dönemde kentin, kalenin eteklerine dek yayıldığı ve çarşılarının oldukça dar vaziyette olduğu belirtilmektedir (Çevik, 2006: 69). Artuklu döneminde 13. yüzyıl başlarına gelindiğinde çarşı, kent alanına ilişkin gözlemlerde kaleden sonra bahsedilen ilk mekân olma konumunu sürdürmüştür. Nitekim Artuklular döneminde Mardin’in kentsel mekân kompozisyonunda çarşı aksını kaleden sonra gözlemleyen Yakut el-Hamevi, *Mu’cemu’l-Buldân* adlı eserinde Mardin’in Duneyısır, Dara ve Nusaybin düzlüklerine hâkim bir tepenin üzerinde kurulmuş olduğunu, kalenin karşısında çok sayıda çarşının bulunduğunu kaydetmiştir (Acar, 2006: 90). Mardin kentsel alanının ilk ve kurucu mekânlarından birini teşkil eden çarşı ağı, Artuklu

döneminde kent organizmasının en canlı ve görünür mekânı olmuştur. Akkoyunlu döneminde ise özellikle Timur ve bölgelerarası güç mücadelelerinde kentin diğer mekânlarıyla birlikte yıkıma uğrayan çarşı, yeniden imâr görerek farklı ticarî kurumların eklemeliği bir mekâna dönüşmüştür.

Çarşı, kent çevresindeki iş, emek ve üretimi kendisine çektiği ve kent merkezi alanının oluşumunda başat bir rol aldığı gibi, kent organizmasının kendi içindeki dolaşımını da sağlamaktadır. 18. yüzyılın ortalarına kadar kent içindeki hareket çarşı aksı tarafından tayin edilmektedir. Bu aks, doğu-batı ekseniydi. Artuklu çağlarından beri kentin yakın ve uzak çevresiyle ilişkisi kuzeybatı tarafında bulunan kapı ile doğu tarafında bulunan “Savur Kapısı” üzerinden kurulmaktaydı. Savurkapı’dan kente giren bir kişi Melik Mahmut Camii’nin kuzey tarafında bulunan yol aksını takip ederek Büyük Çarşı’ya ve oradan Ulu Camii’nin bulunduğu mahalden yine çarşı aksı üzerinden Latifiye Camii’nin bulunduğu alana kadar gider ve oradan da açık bulunan kapılardan birinden kentin dışına çıkmış olurdu.

Çarşı aksına dayalı olarak kent organizması içindeki hareket, bilinçli bir tasarımdan ileri gelmektedir. Zira daha önce de ifâde edildiği üzere Peygamber’in, Hicret’in hemen başında, İslâm düzenini kent düzeyinde dolaşıma sokmak için teşebbüs ettiği ilk müdahale alanlarından birisi gayrimüslimlerin denetimi dışında bir pazar tesis etmek ve bu pazarda İslâm akidesine uygun bir iktisadi ortam oluşturmaktı. Tesis edilen iktisadi yaklaşımın, dışardan herhangi bir müdahale ve sızmaya imkân vermemesi de bu düzenin bir parçasını oluşturmuştur. İslâm siyasi otoriteleri tarafından inşâ edilen Mardin çarşısının (İslâm iktisadi düzeninin) muhafazasının bir gereği olarak kale eteğine yaslanmış kentin batıdan doğuya doğru uzanan çevresinde beden duvarları inşâ edilmiştir. Bu beden, kente konumlanmış iktidarı veya halkı başka otoritelerin saldırılarına karşı koruma ihtiyacıyla inşâ edilmemiştir. Mardin Kalesi eşi görülmemiş müstahkem yapıyla bu ihtiyacı zaten fazlasıyla karşılayabiliyordu. Dolayısıyla kenti çevreleyen ve beden olarak adlandırılan duvarların, kent çarşısında uygulanan düzenin muhafazasından kaynaklı teşebbüslerin bir sonucu olarak kent organizmasına eklemeliğini söyleyebiliriz.

Beden duvarlarının temel işlevi, dışarıdan gelenleri kentin denetim altında tutulan kapılarına yönlendirmektir. Kapılar, kente gelen mallarla birlikte onları getirenleri kentte ihdas edilmiş olan iktisadi düzenin nüfuz alanına dâhil eder. Artuklular döneminde inşâ edilen beden duvarları ticarî faaliyetlerin sistemli kurallar çerçevesinde yürütülmesini sağlamış ve kentin iktisadi bakımdan kalkınmasında etkin rol oynamıştır. Bu sistem Akkoyunlular döneminde de devam etmiştir. Akkoyunluların, her tür ticarî malın kente giriş çıkışı (Akgündüz, 1991: 272-273) ile çarşı mekânında satışını kontrol altında tuttukları görülmektedir (Barbaro, 1873: 48; Paydaş, 2004: 216). Bu kontrolün hem zabita hem de mali boyutlarına ait kurallar, yazılı olarak düzenlenmiştir (Aydın ve diğerleri, 2019: 139). Osmanlı hâkimiyetinin ikinci yüzyılının ortalarında kenti çevreleyen beden

duvarlarının yıkılması nedeniyle çarşı organizasyonunda uygulanan iktisadi düzen işleyişini yitirmiştir. Nitekim 1654 yılı Temmuz’unda Mardin nâibinin merkezi hükümete gönderdiği arzda yıkılan bedenın tamir edilmesine ilişkin talep gerekçesiyle birlikte şu şekilde ifâde edilmiştir. (Göyünç, 1991: 95-96):

... Mardin burç ve bârûsu mukeddema muhkem ve ma’mur iken vilayet halkı hırsız ve haramzâdelerden emin olup ve tüccar taifesi Mardin’e getürdükleri emtia ve akmişelerinden miriye ait olan rüsumat makbuz olup şehir kapılarından ubûr etmekle bir akça dahi zayı olmaz iken; on dört seneden mütecâvizdir ki bârû ve hisârın bazı yerleri münhezim olup yer ile yeksan olmağla... tüccar taifesi yüklerin kapulardan geçirmeyüp münhedim olan yerlerden hafiyeten yük idhâl edüp kaçırmağla canibi miriye gadr müterettip olmağın devlet-i şehinşâhıde münhedim olan yerler bina ve tamir ve muhkem ve hasin eylemek din u devlete layık görölüb emri mühim olmağla ...

İslâm iktisadi düzeni çerçevesinde Artukluların üç yüzyıllık iktidarı döneminde oluşan ve genişleyen Mardin çarşı aksında İslâm kural ve düzeninin Osmanlılar döneminde devam ettiği görülmektedir. Bu düzenin korunduğu, kentın yıkılmaya yüz tutmuş ve kontrolsüz geçişlere yol açan beden duvarlarına yönelik 19. yüzyılın sonlarına kadar girişilen inşâ faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. Beden duvarlarına yönelik en kapsamlı restorasyon faaliyetlerine Bağdat’ın Memluk valisi Süleyman Paşa dönemine rastlamaktadır. Nitekim 19. yüzyılın başında Mardin’e uğrayan Dupre, “Dağ yamacına kurulmuş şehrin Bağdat Paşası Süleyman Paşa’nın tamir ettiği surlarla çevirili olduğunu” belirtmesi (Dupre, 1819: 78) beden duvarlarına yönelik 18. yüzyılın son çeyreğinde kapsamlı bir imâr faaliyeti yürütüldüğüne işaret etmektedir. Yine 19. yüzyılın ortalarına ait bir masraf defterine “2.500 kuruş Mardin bedenlerinin harabe olan bazı mahallerinin termimine alel hesab” şeklinde düşürülen kayıt (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6898 217/24), beden duvarlarına yönelik imâr ve inşâ faaliyetinin sürdüğünü ve bu faaliyetlerin yine ticarî amaçlar çerçevesinde yapıldığını düşündürmektedir.

Vakıf Hukuku ve Kentsel Mekân Üretimi

İslâm kent mekânının üretimi, manevi değerler ile bu değerler tarafından şekillenen idarî, sosyal ve iktisadi ilişkilerden ayrı düşünülemez. Zira İslâm hukuku toplumun idarî, sosyal ve iktisadi ilişkilerini düzenleyerek biçimlendirir ve bunu zemine yansıtır. Manevi değerlerin etrafında biçimlenen idarî, sosyal ve iktisadi ilişkiler, vakıf kurumunun çerçevesini belirleyen kurallar zemininde kent mekân üretimine yansır. Çünkü vakıflar kent ve hinterlandına ait gelirler ile yerel halkın çıkarını temsil eder (Acun, 2006, 147). Dini temsilcilik veya hayır kurumu olgusunu tanımlayan vakıf, imâr etme fiili ile hem inşaat eylemini hem de bir yerin güzelleştirilmesini ifâde eder (Cerasi, 1999: 73). Vakıf kurumunun dayandığı hukuk ve bunun dayattığı işlevin yarattığı imâr ve inşâ, İslâm kent modelinin ve bunun beslendiği mekânın ortak kriterlerini belirler. Bundan hareketle vakıflar, İslâm kentinin ihya ve inşâ dinamiklerinin temeli olarak gösterilmektedir. İslâm kentinin ibadet, eğitim, temizlik, ticaret ve sağlık gibi pek çok alanına ilişkin alt yapı vakıflar aracılığıyla karşılanmaktadır (Kuban, 1968: 67).

Vakıf gelirlerinin sürekliliği ve belli bir zaman dilimi ile sınırlandırılmaması söz konusu hizmetlerin devamlılığının temel güvencesini oluşturmaktadır. Vakıf kurumunun kutsallıkla yüklü işlevleri kamu yararı ile bağlantılı olarak kent mekânının gelişmesine, değişmesine ve yeniden üretimine kaynaklık eder.

İslâm hukukunun özgün bir dalı olan vakıf hukuku, Mardin Kalesi'nin eteğine konulanmış kentin oluşum ve şekillendirilmesinin çekirdeğini oluşturmaktadır. Vakıf kurumu, Mardin yerleşiminin kentsel kimliğine esas teşkil eden kale eteğindeki kısmında, yukarıda ifâde edildiği üzere, başta çarşı olmak üzere bu çarşının sosyal işlevleriyle ilişkili cami, hamam ve kervansaraylar, Mardin'de hakimiyet kurmuş Müslüman hanedan yöneticilerinin inşâ ve imâr faaliyetleriyle kent topoğrafyası içinde konumlanmıştır. Çarşının oluşmasına paralel olarak kent mekânında, en erken varlığı tespit edilen Ulu Cami'nin kitabesinden hareketle 11. yüzyılın sonlarında kent mekânında yer edindiği ileri sürülmektedir (Yeşilbaş, 2018: 97-117). Gabriel bu yapının İnşâsı da dahil olmak üzere kent içindeki bazı anıtsal mirası 11. yüzyıla ilişkilendirir (Gabriel, 2004: 27). Artuklu hakimiyeti ile birlikte cami yapısına minareler eklenmiştir (Altun, 1971: 198-200). Yine çarşı aksı ile ilişkili cami, hamam, ve kervansaray gibi anıtlar da kent mekânında yer almıştır. Artuklular döneminde inşâ edilen Ulu Cami minaresi İslâmî dünya görüşünün kent mekân üretimindeki bariz örneğini teşkil etmektedir.

Artuklular, Ulu Cami'ye ekledikleri minareler ile kendilerinden önce mekân üretimine eklenen imâr ve inşâ faaliyetlerini aynı dine mensup olmanın sağladığı bütüncül yaklaşım dolayısıyla İslâm kentinin belli kıstaslar üzerinden kendine özgü bir form oluşturduğuna bariz bir örnek teşkil etmektedir. Bu minarelerden sadece caminin doğu kapısı yönündeki olanı günümüze kadar gelebilmiştir. Bu minare 1888 yılında yıldırım çarpması sonucu yıkılması üzerine Artuklu'dan kalan sağlam gövdesi üzerine yardımseverlerin bağışlarıyla yeniden inşâ edilmiştir (Erdal, 2017: 437). Gerek Aruklular'dan kalma gövdesi gerekse de 19. yüzyılın sonlarına doğru minarenin eklenen kısımları üzerinde işlenen ayetler, İslâm anlayışının kent mekânı üzerindeki yansımalarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu minarenin üst kısmında ve cami tarafında *"Allah'ın yapılmasına ve içinde isminin anılmasına izin verdiği evlerde akşam sabah Allah'ı tenzih ederek anarlar"* şeklinde Nur suresinin 36. ayeti işlenirken çarşı tarafına da aynı surenin *"Ticaretin de satımın da kendilerini Allah'ı anmaktan namazı hakkıyla kılmaktan ve zekâtı vermekten alıkoymadığı..."* mealindeki 37. ayeti yazılmıştır. Minarenin en alt tarafında ve cami avlusunun çarşı aksına açılan kapı tarafında Talak suresinin 3. ayetinde geçen *"ve ona hiç beklemediği yerden rızık verir"* kısmından sonra gelen *"Allaha dayanıp güvenirse Allah ona yeter"* kısmı kûfi yazıyla işlenmiştir. Bu ayetler, Müslümanların ticaret ve ibadet dengesine yaklaşımına ve bunun kent mekânı üzerindeki sosyal ilişkiler ağına açıkça vurguda bulunmaktadır. Dolayısıyla İslâm inşâ hukukunun bir mekân üretimi formu oluşturduğu ve söz konusu formun İslâm'a özgü yaşam biçiminin işleyişine de hizmet ettiği anlaşılmaktadır.

İslâm anlayışının dayattığı bu form, çarşı aksının büyümesine paralel olarak her aksın ve iş kolunun bağlandığı bir cami veya mescidi kent mekânına eklemiştir. Kentteki çarşı-cami ilişkisi doğru orantılı olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira inşâ edilen caminin giderlerini karşılamak üzere oluşturulan vakfın envanterinde bulunan dükkân gelirleri, çarşı aksının kent mekânı içindeki yayılımını beslemiştir (Foto: 4).

Artuklu'dan Osmanlı döneminin sonuna kadar inşâ edilen her cami veya mescit gerek kent sâkinleri gerekse de kent dışından çarşıya gelen halkın ibadet ihtiyaçlarını karşılamak ve bu kapsamda caminin personel, su, ve inşaat ihtiyaçlarını gidermek için kurulan vakıf envanterlerinde, belki de devamlı bir gelir oluşturmaları amacıyla, dükkânlar yer almaktadır. Örneğin Ulu Cami vakıf envanterinde tamamı Mardin çarşısında olmak üzere 38 dükkân yer almaktadır. Diğer cami ve mescitler de çarşı aksı üzerindeki konumlarına ve banilerinin servet ve siyasi gücüne bağlı olarak belli sayıda dükkân gelirinden faydalanmışlardır (Göyünç,1991: 107-113).

Çarşı aksını besleyen diğer kamusal anıtlar da medreseler olmuştur. Nitekim Mardin en büyük eğitim kurumlarından olan ve Akkoyunlu sultanı Kasım Padişah tarafından inşâ edilen Kasım Padişah Medresesi'ne ait vakıf envanterinde yine tamamı Mardin çarşısında olmak üzere 243 dükkân yer almıştır (Göyünç, 1991: 117). 1863 tarihli vakıf muhasebe defterinde; bu dükkânların 100'ü bedestende, 15'i terziler çarşısında, 42'si hafafalar, 10'u penbeciler, 28'i sarraçlar, 25'i attarlar çarşısında ve hangi hamam olduğu belirtilmemekle birlikte 10'unun da "hamam kurbunda" ibaresiyle olmak üzere toplamda 235 adedinin Mardin çarşısı içindeki dağılımları gösterilmiştir. Yine aynı defterde Haremeyn-i Şerife'nin vakfına ait 40 dükkânın kuyumcular, kazazlar ve "Suk-ı Tavil" Uzun Çarşısındaki dağılımlarına yer verilmiştir (BOA. EV. d. 17509, 10-12). Şehidiye Medresesi'ne ait 32, Zinciriye Medresesi'ne ait vakıf envanterinde ise 19 dükkân çarşı mekânında yer almaktadır (Göyünç, 1991: 114,116). 16. yüzyılın ortalarında Mardin çarşı aksı üzerinde 570'e yakın dükkânın 418'i vakıfların gelir kalemlerinin içinde bulunmaktadır (Aydın ve diğerleri, 2019: 217). Bu durum kentin merkezi alanını teşkil eden çarşı mekânının vakıf kurumuyla birbirini besleyen yapısını açıkça göstermektedir.

Vakıf kurumunun kent mekân üretimini besleyen diğer bir gelir kalemini çarşı aksının uç ve orta kısımlarında bulunan hamamlar teşkil etmektedir. Nitekim 16. yüzyılın ortalarında Mardin'de tespit edilen 13 hamamın altısı cami ve medreselerin vakıf gelirleri içinde yer almaktadır. Yine cami, medrese, zaviye, bimâristan gibi kamu hizmeti gören kurumlara bağlı vakıfların gelir kalemleri içinde kentin yakın ve uzak çevresinde bulunan bağ, bahçe, değirmen ve tarla gelirleri de yer almıştır (Göyünç, 1991: 106-124). Bu durum, kent mekân üretiminin sadece çarşı aksı üzerinde bulunan dükkân gelirlerinden beslenmediğini, vakıflar aracılığıyla kırsal alanda bulunan gelirlerinin kent mekânının üretiminde besleyici bir unsur olduğunu göstermektedir.

Kent merkezi alanının ilk oluşumundan Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı döneminin sonuna kadar kamu yararına kurulan vakıflar, İslâm hukukuyla dokunulmazlık zırhı kazanmış ve Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar kent mekânı üretimindeki besleyici niteliklerini korumuşlardır. Gerek kent içinde gerekse kırsalında bulunan akarlardan sağlanan bütçeyle vakıflar, envanterlerinde bulunan binaların bakım ve onarımının yanı sıra envanterlerine yeni gayrimenkul alımını da finanse edebilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlı döneminde yüksek gelire sahip bazı vakıfların sadece bu iş için mimar istihdam ettikleri görülmektedir. Nitekim Hatuniye Medresesi vakfının Mardin Çarşısı'nda harabeye dönmüş bir dükkanı vakfın mimarı Memi Çelebi ibni Molla Zeynelabidin'in girişimleriyle "... imaret idüb bina ve ırgadına ve kireç ve darâbasına elinde olan müfredât defteri mûcibince iki bin akçe kendü mâlından harc idüb ve dükkân-ı mezbûrı beher ayda yirmi akçeye icâreye aldı..." tamir edilmiş ve ayda yirmi akçeye kiraya verilerek dükkanın çarşı mekanındaki varlığının korunduğu 1 Ağustos 1598 tarihli bir sicil kaydından anlaşılmaktadır (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6937/7).

Bazı durumlarda mimarlar, vakıf binalarının bakım ve onarımına ek olarak câbilik, yani gelirleri toplama vazifesini de üstlenmişlerdir. 16. yüzyılın sonlarına ait hükümlerin bulunduğu sicil defterinden tespit edilebildiği kadarıyla Mardin'de Kasımiye Medresesi, Hatuniye Medresesi, Ulu Cami ve Muzafferiye Medresesi vakıflarının mimar istihdamında buldukları görülmektedir. Bu mimarların tamamı Müslüman olup istihdam edildikleri vakfın adıyla anılmaktadırlar (BOA, MŞH. ŞSC. d. MŞS, 6937/7, 38, 63). Vakıfların envanterinde bulunan binaların bakım ve onarımında bir ihmal meydana gelmesi durumunda yereldeki en üst idarî merci olan Kadı veya naip gerekli tamirin yapılması talebiyle vakıf idaresine bildirimde bulunurdu. Nitekim üçte bir hissesi Ulu Cami Vakfına ait olan ve Cami Hamamı olarak bilinen hamamın uzun bir zaman bakım ve onarımdan geçmemesinden kaynaklı olarak uğradığı müşteri kaybı ve gelirlerinde görülen düşüş üzerine Mardin nâibi es Seyyid Ömer Molla Ulu Cami vakfı mütevellisi es Seyyid Ahmed Efendiye hitâben Ekim 1854 tarihinde "... sen ki muhâtab-ı mûmâ-ileyhsin hamâm-ı mezkûrenin imâretine ibrâz-ı asâr-ı gayret edip..." bir inha kaleme alarak söz konusu hamamın bir an önce tamir edilmesini istemiştir (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6882/69).

Osmanlı dönemi boyunca gerek yöneticiler ve gerek halktan varlıklı şahıslar vakıf kurmaya ve bu vakıflara gelir sağlayan taşınmazlar bağışlamaya devam etmişlerdir. Nitekim 18. yüzyılın başlarında Bağdat valisi Hasan Paşa'nın Memluk sınıfından olan Hacı Sadık Ağa, Mardin yöneticiliğine atandıktan sonra çarşının üst tarafında bir han inşa ettirmiştir. Hacı Sadık Ağa'nın iki katlı hanı, başlangıçtan beri tasarlanan kent düzeninin yapısına uyumlu olarak inşa edilmesinin yanı sıra Mardin çarşısı aksının da aynı düzen çerçevesinde genişlemesine hizmet etmiştir. Han, Diyarbakırkapı'dan başlayıp kentin doğu tarafında bulunan ve Yakup Paşa sarayı olarak anılan idare binasına uzanan eski posta yolunun Zinciriye Medresesi'nin alt tarafına düşen kısmında inşa edilmiştir.

Han, posta yolunun sağ ve sol taraflarına bağlı dükkânlarıyla kendisi tarafından kurulan vakfa bağlanmıştır (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6906/60; Erdal, 2019: 63-94).

Vakfın envanteri içinde yer alan han ve dükkânlar posta yolunu 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren eski çarşı aksına paralel bir çarşının oluşmasına katkıda bulunmuştur. Nitekim posta yolu önce “Cadde-yi Kebir” iken 19. yüzyılın sonlarında kentin en prestijli mekânı olarak “Çarşı-yı Cedid/Yeni Çarşı” olarak kayıtlara yansımıştır (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6906/62). 19. yüzyılda halktan varlıklı kişilerin kurdukları vakıflar, kentin kamu ve sivil yapılara ilişkin özgünlüğünü korumaya devam etmiştir. Nitekim kurulan vakıfların vakfiyelerinde derç edilen şartlar doğrultusunda bir kamu binasının aydınlatma benzeri ihtiyaçlarına hasredildiği gibi, kendi evini vakfa çevirerek (Eken, 2006: 233-253) herhangi bir hasar durumunda evin vakıf gelirleriyle tamir edilmesini güvence altına almış oluyordu. Nitekim Hayri vakıfların envanterine giren evlerde meydana gelen hasarlar vakfın gelirleriyle tamir edilerek evlerin kent mekânı içindeki varlıklarını sürdürülebilir kılıyordu. Örneğin Haziran 1860'ta İbrahim Bey Camii vakfına ait bir ev, Mardin kaymakamı tarafından 9000 kuruş masrafla tamir edilerek (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6913/103) evin kent mekân koordinatları içindeki yerini muhafaza etmiştir.

Bazı durumlarda Zürrî statülü vakıfların gelirlerinin kesilmesi veya yeteri derecede akara sahip olmamalarından ötürü envanterlerinde bulunan binalara yönelik koruyucu işlevlerini yitirebiliyorlardı. Uzun bir süre bakımdan yoksun kalan binalar, kent mekânında harabe hâline gelerek kent estetiğini bozan görüntülere neden olabiliyorlardı. Kaldı ki Mardin evleri toprak damlı olmaları nedeniyle sürekli bakıma ihtiyaç duyuyorlardı. Nitekim gerek evlâdiyet gerekse de hayri olsun vakıflara ait binaların toprak damlarının bakımına yönelik “loğkeşen ve kar atma mesarifi” adıyla tutulan kayıtlar (BOA, EV. d. 17509, 6,7,8) toprak damların yağışlardan kaynaklı hasarlarının önüne geçmekti. Bu konuda bir ihmalkârlık durumunda özellikle aşırı yağışlı dönemlerde binalar yıkılabiliyordu (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6930/68). Şer’iye sicillerinde bu tür evler veya yapılar, Arapça hükümlerde “münhedimi” (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6898/51), Osmanlıca hükümlerde ise “harabe” (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6884/38) ibaresiyle kayıtlara yansımıştır. Yıkılmaya yüz tutmuş ev eğer bir zürri/evladiyet vakfın envanterinde ise vakfın mütevellisi, müftüye başvurarak vakıf envanterinde bulunan hasarlı binaların vakıf gelirleriyle tamir etme imkânı bulunmadığı gerekçesiyle satışına ilişkin fetva alabiliyorlardı. (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6920/2).

Zürrî vakıflarda olduğu gibi hayrî vakıflarda da kutsallığa dayalı dokunulmazlık, vakfın koruyucu işlevini yitirmesiyle kadı tarafından kamu yararına kaldırılılabiliyordu. Nitekim uzun bir zaman boyunca yıkık vaziyette bulunan Muzafferiye Medresesi’ne ait su kaynağı Kayseriye’nin batısında bulunan bir çeşmeye aktarılması üzerine Mardin Kadısı duruma müdahale ederek su kaynağının Ulu Cami’ye aktarılmasının kamu yararına daha uygun olacağını yönünde görüş beyan etmiştir. Kadı’nın görüşü üzerine Mardin Kaymakamı Şubat

1843 tarihinde su kaynağının Ulu Camiye giden su kanalına aktarılması çalışmalarını başlatmıştır (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6920/16).

Muzafferiyeye Medresesi vakfının dokunulmazlığına ilişkin başka bir tartışma da Mart 1898 tarihinde kayıtlara yansımıştır. Mardin Liva Meclisi medrese arsası üzerinde Rüştüye mektebinin yapılmasına ilişkin bir karar olarak mektep inşasını başlatmıştır. İnşaatın bitmeye yakın aşamasında arsanın vakıf malı olduğu gerekçesiyle Diyarbakır Evkaf Muhasebecisi müdahalede bulunmuş ve mektep inşaatı durdurulmuştur. Bunun üzerine Mardin Liva Meclisi merkezi hükümetle bir dizi yazışma içine girerek yaklaşık iki yüzyıldır harabe hâlinde bulunan medrese arsasının mezbele olarak kullanıldığı, ancak arsada yapılacak cami ve medrese ile kent halkına hizmet vereceği vurgulanmıştır (BOA, MF. MKT. 375/1). Aslında Mardin Liva Meclisi Muzafferiyeye Medresesi arsası üzerinde vakıf şartnamesi ilkelerine aykırı bir şekilde bina yapılamayacağını büyük bir ihtimalle biliyordur. Ancak kentte yeni bina yapımına uygun boş arsa bulunmamaktadır. Zira modernleşmeye bağlı olarak kent mekânında yapılan kamu anıtları için boş arsa bulunmadığından kentte bulunan bazı kamu binaları yıktırılarak inşâ edilmiştir. Nitekim Mardin Hükümet Konağı daha önce idare binası olarak kullanılan Yakup Paşa Sarayının bulunduğu zeminin yanı sıra Şeyh Muhammed Farisi Zaviyesi sınırlarının bir kısmını ihtivâ eden alan üzerine yapılmıştır (Saray, Zaviye ve Mescidin mekân koordinatı için bkz. BOA, MŞH. ŞSC. d. 6884/46). Dolayısıyla Liva Meclisi Rüştüye mektebinin yapımına en uygun yerin Medrese harabesinin bulunduğu arsa dışında fazla bir alternatiflerinin olmaması dolayısıyla mektep inşaatını oldubittiyeye getirmiş ve Vakıf idaresinin müdahalesiyle karşılaşınca arsa üzerinde mektep ile birlikte cami yapıldığını ileri sürerek vakfın kutsallığa dayalı dokunulmazlık duvarını aşma yoluna gitmişlerdir. Sürecin ileri aşamalarında konu Yıldız Sarayı'na kadar ulaşmış ve mektebin arsanın vakıf mülkiyeti hakkı korunması şartıyla yapımına başlanabileceğine dâir irâde-i seniye çıkarılmıştır (BOA, MF. MKT. 375/1).

Vakıflar, İslâm hukukunun sağladığı kutsallıkla bezenmiş dokunulmazlık sayesinde gelirleri tarihi süreç boyunca her türlü çıkar odaklarının müdahalesi dışında bırakılmış ve bu sayede de kentsel mekânın başlangıçtaki üretim ve düzenini koruyabilmiştir. Mardin'deki kamu anıtlarının varlıklarını yüzyıllarca sürdürebilmeleri ve kentten mekân koordinatlarında 19. yüzyılın sonlarına kadar temel referans teşkil etmeleri vakıf kurumunun siyasi kriz ve idarî istikrarsızlıkların dışında kalmış olmasından ileri gelmektedir. Bu durum kent mekânına istikrar ve devamlılık sağlayıcı bir yapı kazandırmıştır. Bununla birlikte vakıfların gelirlerinin azalması veya sağlıklı idare edilmemesinden kaynaklı envanterlerinde bulunan binaların bakımlarının yapılamamasından kaynaklı yıkılmaya yüz tutmuş veya harabe hâlinde bulunan binalarla da karşılaşmıştır. Kent yöneticileri bu tür durumda olan binaları bazen kendi bütçelerinden yaptıkları bağışlarla tamir edebiliyorlardı. Ancak tamamen harabeye dönmüş ve tamir edilme imkânı bulunmayan binalar, kent ortamında gerek yıkılmaları durumunda neden olacakları tehlikeler gerekse de kent estetiğini bozacak

görüntülere neden olabiliyorlardı. Bu durum vakıf dokunulmazlığının dayandığı toplumsal yarar ilkesi devreye konularak aşılmaya çalışılmıştır. Muzafferiyeye medresesi arsasında yeni bir bina yapılması teşebbüsüne vakıf şartnamesinin yarattığı dokunulmazlık engeli, kamu yararı ilkesi vurgusu ile aşılmıştır. Böylelikle vakıflar, bir taraftan kentin mekân üretimine dâir kuruluştan itibaren oluşan birikimlerini koruyucu bir işlev gördükleri gibi diğer taraftan da sabit veya donmuş bir ortamın oluşmasının önüne geçmektedirler.

İslâm İnşâ Hukukunda Sokak Sistemi, Geçiş Hakkı ve Mardin Kent Mekânında Ortaya Çıkan Abbaralar

İslâmî düzende sokak sisteminin oluşumuna dâir ilk pratikler Peygamber'in sokakların genişliğine dâir ön görülerine dayanmaktadır. İslâm düzeninde sokak sistemi, (kentin kapıları ile merkezî alanı oluşturan çarşı, ulu cami ve meskenler arasındaki bağlantı) bir mantığa dayalı olarak tasarlanmıştır. Bu tasarıya göre kent içindeki dolaşım üç kategoriye ayrılan yol şebekesine bağlı olarak gerçekleşmektedir. İlk kategoride kentin sur kapılarından çarşı ve ulu camiye uzanan ana yol ağı bulunmaktadır. Bu yol ağı kent trafiğinin esas arterlerini teşkil etmekte ve üzerinde iş yerleri ile hamam ve han gibi kamu yapıları yer almaktadır. İkinci kategoride ise sur kapılarında çarşıya uzanan yol şebekesinden mahallelere geçişi sağlayan sokaklar teşkil ederken meskenleri birbirine bağlayan tali yollar ise üçüncü kategoriyi oluşturmaktadır (Yerasimos, 1999: 13; Marcus, 2013; 367).

Mardin kent mekânında bulunan yol ve sokak ağı da İslâmî düzenin kent mekân üretimine ilişkin öngörülerine göre tasarlanmıştır. Kentin ana arterlerini oluşturan yollar kale eteğinin eğimli arazisini teras şeklinde bölerek doğu batı yönünde uzanır. Bunlardan ilki Savurkapı'dan çarşı ve Ulu Caminin bulunduğu merkezi alana giderek oradan batı yönünde bulunan kapılara uzanmaktadır. 19. yüzyılın sonlarına kadar kent içi trafiğinin en yoğun işlediği yol olmuştur. Kentin Doğu ev Batı yerleşimlerini çarşı mekânına bağlayan bu yol güzergâhında han, hamam, cami, mescit ve iş yerleri sıralanmaktadır. Çarşı ve ulu cami merkezinde konumlanan bu yol ağının üst tarafında 18. yüzyılın son çeyreğine kadar posta yolu olarak adlandırılan yine bir teras şekillinde başka bir yol aksı uzanmaktadır. Posta yolu kentin batı ucunda ve Diyarbakır Kapı olarak anılan noktadan doğu tarafında bulunan Yakup paşa sarayına giderek oradan Savurkapı'dan başlayan ana yol aksı ile birleşmektedir. Posta yolu 19. yüzyılın son çeyreğinde Hükümet Konağı'nın inşâ edilmesiyle genişletilmiş ve bir cadde hâlini almıştır. Kentin en eski ana arterlerini oluşturan her iki yoldan muhitlerle bağlantı sokaklarla sağlanmaktadır. Sokak sistemi kentin eğimli topoğrafyasının dayattığı basamaklı geçiş yapısını en aza indirmek için daha çok doğu batı yönünde ve teras şeklinde konumlanmıştır. Bununla birlikte kuzey güney eksenli sokak yapıları da az değildir. Bu sokaklar doğu batı eksenli uzanan sokaklardan farklı olarak merdiven basamaklarından oluşmaktadırlar. Gerek kent topoğrafyasına yatay gerekse merdiven basamaklarıyla dikey bir şekilde uzanan sokak yapıları "tarik-i 'am" statüsünde yani kamusal hak niteliğine sahip olup ana yol şebekesine oranla daha

dardırlar. Yol ve sokaklar güneşin sıcaklığından koruyacak gölgeyi sağlayacak ölçüde bir genişliğe sahiptirler. Bununla birlikte yüklü bir hayvanın rahat bir şekilde geçişine imkân tanımaktadırlar. İslâm inşâ hukukunun uygulamalarına bağlı olarak Mardin kent mekânında ortaya çıkan diğer bir sokak yapısı da şer'iyye sicillerinin mülk satışlarında tarik-i has olarak anılan çıkmaz sokaklardır. Sicil kayıtlarında tarik-i has olarak geçen çıkmaz sokaklar mülk statüsündedirler. İslâm hukukuna göre bu sokaklar, arsayı temellük eden kişilerin ortak malı olduğundan (Marcus, 2013; 370) düzeni maliklerin inisiyatiflerine göre biçim kazanır.

İslâmî düzenin öngördüğü kent formunda olduğu üzere Mardin kent mekânında ortaya çıkan yol ve sokak şebekeleri kendine özgü bir iç mantığa sahiptir. Buna göre günlük trafiğin ekseriyeti çarşı ve ulu cami ekseninde konumlanan yol ağlarında gerçekleşiyordu. Mahallelerle kent merkezi alanının birbirine bağlayan tali yollar olabildiğince mahalle sâkinlerinin geçişlerine münhasır olmak üzere tasarlanmıştır. Dolayısıyla kentin yol ve sokak ağı şehir kapıları, çarşı, ulu cami ve diğer kamusal yapılardan birbirini tanıyan ve birbirinin davranışlarından sorumlu topluluğun yaşadığı mahalle alanlarına (Ergenç, 1984: 69) ve oradan da daha özel mekânlara geçerek kamudan özele doğru geçişi sağlayan bir işlev görmektedir.

Tarik-i 'am olarak nitelenen kamusal işlevi belirgin yol ağları ve bu yol ağlarının mahallelerle bağlantısını sağlayan sokaklar, her türlü çıkar odaklı müdahalelere kapalıdır. Nitekim şer'iyye sicil kayıtlarından takip edilebildiği kadarıyla kentin ana arterlerini oluşturan yol ağlarına yönelik herhangi bir müdahaleyle karşılaşılmamıştır. Mahalle arasındaki dolaşımı sağlayan sokakların daraltılmasına yönelik bazı teşebbüslere rastlanmakla beraber söz konusu girişimler tarik-i 'am yani kamuya ilişkin hakları koruyan bir kurumsal işleyiş üzerinden engellendiği görülmektedir. Örneğin Mart 1859 tarihli bir sicil kaydında Tekye Mahallesi sâkinlerinden Mecdel bin Ömer eş-Şerâbi kendi evinin güney kısmında yaptığı mutfak *traik-i 'am'ı altı zira* yani yaklaşık beş metre işgal etmesi üzerine mahalle imamı Muhammed Sadık Efendi ve iki sâkini tarafından mahkeme nezdinde şikâyete konu olmuştur. Şikâyete istinaden naip, mahkeme kâtibi Ali Rıza Efendiyi keşf ve incelemekle görevlendirmiştir. Ali Rıza Efendi'nin keşif mahallinde yaptığı inceleme neticesinde Mecdel bin Ömer'in tarik-i 'ama yönelik işgali tespit edilmiş ve mutfağın yıkımına karar verilmiştir (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6913/11). Ayrıca inşâdan kaynaklı sokakların güvenlik ve temizliğine yönelik zararlar İslâm hukukunun müeyyideleri çerçevesinde engel olunur. Herhangi bir çatlak veya yana eğik bir duvar sahibi tarafından onarılması gerekmektedir. Duvarın muhtemel çökmeye karşı onarılmaması durumunda sokaktan geçen birine bir zarar vermesi durumunda duvarın sahibi bu zarardan sorumlu tutulur (Imber, 2004: 241). Ayrıca yıkık bir binadan sokağa taşan toprağın çamura dönüşerek yoldan geçenlere eziyet vermesi halinde bina sahibi yapıyı onarmakla mükellef tutulur (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6882/16).

Mecdel bin Ömer'in Sokak sınırlarını işgal etmeye yönelik teşebbüsünde Mahalle imamı ve diğer iki sâkinin mahkeme nezdinde yaptıkları şikâyete gerekçe olarak "cümleye zararı mebnî" şeklinde kayıtlara yansımış ve bu gerekçeye dayalı olarak mahkeme kamu lehine bir karar vermiştir (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6913/11). Mardin mahkemesinin müşterek alanların şahsi çıkar teşebbüslerinden korumasına dönük kararı, İslâm inşâ hukukunun en temel dayanaklarından olan başkasına zarar vermeme ilkesiyle örtüştüğü görülmektedir. Mardin özelinde mahalle sâkinlerinin ortak kullanımına dönük mekânların mahalle imamının refakatiyle korunması Yerasimos'un İslâm hukukçularının kamu yararından ziyade özel şahısların çıkarlarını gözeten içtihatlarında buldukları ve böylece sokak sâkinlerinin sürekliliğe dayalı manevralarla kent sokaklarının daralmasına zemin oluşturan gaspların önünü açtıkları (Yerasimos, 1999: 13) iddiasıyla tezat teşkil etmektedir.

Yerasimos, müşterek geçişlere münhasır sokaklar için ileri sürdüğü görüşlerini İslâm hukukunun çıkmaz sokaklara yönelik yaklaşımıyla temellendirmeye çalışır. Oysa İslâm hukukunun çıkmaz sokaklar için öngördüğü hukukî düzenlemeler ile müşterek geçişlere münhasır sokakların hukukî çerçevesi birbirinden farklılık arz etmektedir. Yukarıda da ifâde edildiği gibi ortak kullanıma ait sokakların gaspına yönelik teşebbüsler kamu hakkı dâiresinde her türlü müdahaleden korunmaktadır. Çıkmaz sokaklar ise mülk statüsünde olduğundan bu sokaklar üzerindeki tasarruf mülk sahibine aittir. Eğer çıkmaz sokak birden fazla kişinin mülküne açılıyorsa bütün maliklerin ortak kararıyla ancak bir düzenlemeye tâbi tutulabilir. Bu sokaklar, İslâm inşâ hukukunun temel dayanaklarından biri olan mahremiyet olgusuna bağlı olarak oluşmaktadırlar. Nitekim aynı çıkmaz sokak üzerinde hak sahibi olan malikler bu sokağın başına bir kapı koymak suretiyle sokak geçişlerini daha mahrem bir hâle getirebiliyorlardı. Bu sokak üzerinde hak sahibi bir malik kendi evini sattığında sokak üzerindeki hissesini de dâhil edebiliyordu. Örneğin Ocak 1861'de Medrese Mahallesi sâkinlerinden ve meclis azasında Hacı Hıdır Ağa aynı mahallede bulunan evini Savurkapı Mahallesi sâkinlerinden Faşuhzade Hacı Yunus Ağa'ya sattığını gösteren sicil kaydında evin bir bölümü olarak sokak kapısı da satış işlemi yer almıştır (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6913/152).

Mahremiyet ilkesine bağlı olarak oluşan bu sokaklar da maliklerinin dışında herhangi bir müdahaleye kapalıdır. Maliklerden biri kendi evini sattığında bu sokaktaki hissesini de satış hükmünde belirtebilirdi. Bu sokaklara yönelik malik veya maliklerin dışında herhangi bir gasp söz konusu olduğunda konu yine mahkemeye taşınarak gaspın önüne geçilmeye çalışır. Nitekim Temmuz 1859'da Kıssıs Mahallesi sâkinlerinden Amus veledi Osi komşusu Mimarbaşı Sado veledi Melki'nin kilerine ait duvarın yıkılması sonrasında inşâ ettiği duvarının yarım zira' yani yaklaşık kırk santim kendi evine münhasır "tarik-i has" çıkmaz sokağın sınırlarını ihlâl ettiğini beyan ederek mahkemeden söz konusu duvarın "kal" yıkılmasını talep etmiştir. Mahkeme nâibi başkâtip Mevlana es Seyyid Şeyhmuza Efendi ile birlikte mimar halifelerinden Hacı Yusuf bin Hacı Taha ve Hacı İsmail,

Circo veledi Baho ve sair ebniye/bina işlerinden anlayan bir heyetle keşfe göndermiştir. Keşif sonrasında Amus'un evinde kurulan mahkemede davacı Amus'un iddiaları Sado'ya sorulması üzerine Sado: inşâ ettiği duvarının yirmi seneden beri kiler olarak kullandığı alanın temeli üzerinde inşâ ettiğini ve herhangi bir sınır ihlâline yol açmadığını ifâde etmiştir. Mahkeme heyeti Sado'yu haklı bularak davalı tarafın duvarı yıkmaya talebini reddetmiştir (BOA, MŞH. ŞSC. d. 6913/55).

İslâm inşâ hukukunda yol ve sokakların düzenlemesine ilişkin Mardin kent mekânında karşılaşılan diğer bir husus ise kentin farklı alanlarında meydana gelen yerleşmelerin kent organizmasına eklenmesinde görülmektedir. Bu eklenme özel mülkiyet ile kamusal hakkın birbiriyle karşılaştığı alanlarda ortaya çıkmaktadır. Kentin merkezi alanıyla bütünlük arz eden kısmından ayrı olarak gelişen yerleşmenin söz konusu alana eklenmesinde bağlantı mekânını teşkil eden zeminin özel mülkiyet olması hâlinde İslâm inşâ hukukunun “ubur hakkı” adını verdiği müeyyide devreye girerek özel mülkiyet kamu adına geçişe açılır bir duruma getirilir. Ancak ubur hakkı, özel mülkiyet haklarını tamamen gasp etmez. Gerek mülk sahibi ve gerek kent sâkinlerinin geçiş hakkını sağlayabilecek bir formül üretilmiştir. Bu formül İslâm kentlerinde “abbara” adı verilen bir yapının oluşmasını sağlamıştır (Tural, 2009: 37). Abbaraların oluşumu mülk statüsünde olan bir zeminin kamu lehine ortaya çıkan yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla abbaraların oluşumuna kaynaklık eden hukukî düzenlemelerden anlaşılacağı üzere Yerasimos'un İslâm hukukunun sokak düzenlemelerinin kamu aleyhine işlediğine ilişkin yaklaşımıyla bir örtüşme görülmemektedir.

Mardin kent mekânında abbaralara ilişkin şer'iyeye sicillerinden ulaşılabilen en erken kayıt 1742 tarihli hükümde geçen “Yahudiyan örtmesi” ifâdesidir. Bu ifâde Babü'l-Cedid Mahallesinde bulunan bir evin mekân koordinatlarını belirlemede geçiyor. Bu hükümden anlaşılacağı üzere 18. yüzyılın ortalarına doğru şer'iyeye sicillerin Osmanlıca hükümlerinin literatüründe abbaralar, örtme olarak anılmaktadır. Yahudi örtmesine yakın bir mevkide “Yahudiyan kenisesi” havrası bulunmaktadır. İbadethânenin varlığından Babü'l-Cedid mahallesinin bu bölgesinde yoğunlaşmış bir Yahudi yerleşimi bulunmaktadır. Yahudiyan örtmesi, abbaranın Yahudi milletine mensup birinin kendi mülkü üzerine inşâ etmesinden ileri geliyor olmalı. Zira benzer durum günümüze kadar ayakta kalan abbaralar için geçerlidir. Özellikle 19. yüzyılın kent toplumsalında etkin olan bazı ailelerin kaldığı alanlarda bulunan abbaralar halk arasında o ailenin ismi ile anılmaktadır. Örneğin Ensari ailesinin meskûn olduğu mevkide bulunan abbaraya Şeyh Yusuf Ensari adı verilirken Milli ailesinin meskûn olduğu mevkide bulunan abbara da Milli Abbarası olarak anılmaktadır. Mardin kent mekânında günümüze kadar varlığını sürdüren abbaraların ekseriyeti akrabalık ilişkileri olan parseller arasında inşâ edilmişlerdir (Alioğlu, 2003: 56). Dolayısıyla takip edilebildiği kadarıyla abbara inşâsının kent dokusu içindeki sosyal dayanağının 18. yüzyılın ortalarından beri benzer bir yapı arz ettiğini söylemek mümkündür. Söz konusu benzerliğin

oluşumuna kaynaklık eden unsurun abbara inşâsına yönelik İslâm hukukunun düzenlemeleridir.

İslâm hukukunda abbara inşâsının hukukî niteliği sokaklara ilişkin düzenlemeler çerçevesinde ele alınır. Nitekim daha önce de ifâde edildiği üzere Endülüslü hukukçu İbnü'l-İmam (Öl. 996) sokaklara müstakil bir bölüm ayırdığı eserinde abbaralara yönelik düzenlemelerden bahsetmiştir. İbnü'l-İmama göre abbaralar inşâ edilirken iki hususa dikkat edilmelidir. Birincisi bir süvarinin geçebileceği yükseklikte yapılması ikincisi de abbaranın üzerine inşâ edileceği duvar eğer başka bir mâlike yani komşu evin duvarına yaslanacaksa komşunun izni gerekmektedir (Yerasimos, 1999: 12; O'meara, 2016: 93). Mardin kent mekânında bulunan abbaralar da bir süvarinin geçebileceği yükseklikte olmasının yanı sıra üzerine inşâ edildiği sokağın genişliğine sahiptir ki en dar sokaklar bile yüklü bir hayvanın geçebileceği genişliktedir.

Mardin'deki abbaralar standart bir yapı arz etmezler. Zeminin eğimi ve sokağın uzantısına göre kuzey-güney, doğu-batı yönünde konumlanmışlardır. Burada esas olan mevcut kent organizmasıyla bağlantının sağlanmasıdır. Mardin kent mekânında geçiş sağlayan toplam elli beş abbaradan bahsedilmektedir. Bunların dışında sokak yapısındaki kalıntılardan bazılarının yıkılmış olduğu tespit edilmiştir (Erdal, 2020: 159). Bu durum abbaraların kent mekânının yeniden düzenlemesine paralel olarak inşâ edildiklerini ve kentsel mekânın bütünlüklü bir işlev görmesine katkı sağladığını göstermektedir. Bu yönüyle abbaralar, kentsel mekânın birbirinden bağımsız kümeler dizisine dönüşmesine engel olarak farklı zaman dilimlerinde kentin ana organizmasından ayrı oluşan yerleşmeleri birbiriyle bağlantısını sağlayan geçitlerdir.

Abbaralar özel mülkün bağış veya istimlak yoluyla kamu yararına ayrılan kısmından doğan kaybı telafi eden bir işlev görmektedirler. Dolayısıyla kent içindeki abbaralar kent alan kullanımında tasarruf sağlayıcı bir işlev görmektedirler. Bu yapılar, tonozlu bir koridordan oluşup tonozun alt tarafında kent sâkinlerinin geçişlerine imkân sağlarlar. Abbaralar, sokağı kullanan insanların yazın sıcağından ve kışın da soğuğundan korunmak amacıyla sokakta soluklanmasına imkân tanıyan yapılardır. Bir tür geçit vazifesi gören abbaralar, üst kısmı mülk sahibinin tasarrufuna bırakılırken aynı zamanda bir takım düzenleme ile ev sahiplerine ayrıca bir mekân yaratmış olur. Mardin kent mekânında üretilen “abbara” türü yapılar, İslâm inşâ hukukunun uygulamada olduğu birçok İslâm kentinde karşımıza çıkmaktadır (Erdal, 2020: 5-6).

Şehidiye Mah. 38. Kuzu Sokaktaki Abbara (Z. Erdal'ın arşivinden)

Sonuç

Kent ve mekân üretiminin düzenlenme ve örgütlenme süreçlerinde toplumun dünya görüşü önem arz etmektedir. Zira toplum, kendi dünya görüşüne göre bir otorite oluşturur ve onunla bağlantılı olarak mekân tasavvurunda bulunur. Otoritenin dayandığı toplumsal değerler ve deneyimlerden zuhur eden mekân tasavvurları, kendine özgü bir form oluşturur. İslâm dininin ön gördüğü esaslara göre Müslüman toplumun oluşmaya başlaması ve buna dayalı şekillenen ilişki ağları beraberinde kendine özgü mekân tasavvurlarını doğurmuştur. Mekâna ilişkin tasavvurlar ise müstakil bir inşâ hukukunun gelişmesine kaynaklık etmiştir. İslâm hukukunun önemli bir dalı olarak ortaya çıkan inşâ hukuku belli kıstaslar ve ilkelere dayalı bir kent formunun oluşmasına temel zemin teşkil etmiştir. İslâm kenti tanımlanması, İslâm'ın idarî ile iktisadî tasavvurlarının yanı sıra mahremiyet ve başkasına zarar vermemeye

dayalı yaşam tarzının inşâya yönelik ön görüleri çerçevesinde oluşan bir kent formundan başka bir şey değildir.

Mardin'in kentsel mekânının oluşum ve gelişimi İslâm inşâ hukukunun ön gördüğü ilkeler çerçevesine dayanmaktadır. Mardin'in kentsel kimliğe esas teşkil eden ilk mekân üretimi, Müslüman toplumun mekân tasavvurlarına bağlı olarak 9. yüzyıldan itibaren oluşturduğu İslâm'ın inşâya yönelik ön gördüğü hukukun normlarıyla gerçekleşmiştir. Bu normların, bir boyutu İslâm dininin değer ve ilkelerinin meskene atfettiği dokunulmazlığa dayalı olarak gelişmiş ve Müslüman coğrafyasında uygulamaya dönüşmüştür. Mardin kent topoğrafyasında, evlerin İslâm'ın hayâ ve komşuluk hakları ilkelerine göre işlevsel özellikleriyle konumlanma biçimleri, İslâm'ın inşâya yönelik geliştirdiği hukukun kent mekânındaki tezahürü olarak karşımıza çıkmıştır. Kentsel mekân üretiminde inşâ hukukunun gereği olarak evlere atfedilen merkezî işlev kentin kendine özgü dokusunu oluşturmuştur. Bu doku yine eve ilişkin ön görülen dokunulmazlıkla ilk oluşum aşamasından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar muhafaza edilmiştir. 13. yüzyılın başlarında kent estetiği ve dokusuna yönelik Arap coğrafyacılarının izlenimleri ile 19. yüzyıl seyyahlarının yaptığı tasvirlerde evlerin merdiven basamakları ve amfi tiyatro gibi aynı metaforlara başvurulması, bu dokunun inşâ hukukunun koruyucu mekanizmalarıyla muhafaza edildiğine açıkça göndermede bulunmaktadır.

Kentsel mekân üretiminde çarşı vazgeçilmez bir işlev görmektedir. İslâm dininin iktisadi, sosyal ve siyasi düzeni çarşı ortamında dolaşıma girebilmektedir. Çarşının çok katmanlı işlevleri İslâm dininin esaslarından meşruiyet alan iktidarın, çarşı mekânına müdahale etmesini ve kendi anlayışına göre bir mekân üretiminde bulunmasını zorunlu kılmıştır. İslâm kent formunda çarşı mekânı İslâm'ın iktisat ve ibadet dengesi gözetilerek oluşturulur. Mardin çarşısının cami ve mescitlerle bağlantılı bir aks üzerinde kurulması İslâm kent formunun bir üretilimidir. Kent mekânını çevreleyen beden duvarları da çarşı ortamında dolaşıma konulan İslâm düzeninin işleyişini sağlayan bir mekanizmanın bileşeni olarak karşımıza çıkmıştır.

İslâm inşâ hukukunun kentsel mekân üretimine katkı sağladığı diğer bir husus da dinin eşitlikçi ve paylaşımcı yönlendirmelerinin kamu yararı doğrultusunda oluşturduğu vakıf kurumu ve ona ilişkin hukukî düzenlemelerdir. Mardin kent topoğrafyasında konumlanan cami, medrese, han vb. anıtlar, İslâm'ın, kamu yararına hibe ve bağış hizmetlerini teşvik etmesiyle inşâ edilmişlerdir. Mardin'de egemenlik kurmuş Müslüman hanedan mensuplarının kamu yararına yönelik inşâ ettikleri bu anıtların sunduğu hizmetlere devamlılık kazandırmak için kurulan vakıflar, kent mekân üretiminin besleyici ve koruyucu temel unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonuç itibarıyla Mardin, İslâm egemenliğinin tesisi ile birlikte yakın coğrafyasında bulunan Musul, Diyarbakır ve Urfa gibi İslâmleştirilmiş bir kent olmaktan ziyade 11. yüzyılın ortalarına tekabül eden ilk kuruluşundan kentsel kimlik kazandığı 12. yüzyıla kadar İslâm'ın inşâya ilişkin ön gördüğü hukuk dâhilinde kurulan bir İslâm kentidir. Mardin, İslâm kenti

formunu kazandığı dönemden Osmanlı hâkimiyetinin sonlarına kadar yaşadığı siyasî, idarî ve demografik değişimlere rağmen kent mekânına eklenen sivil ve kamu yapıları yine İslâm inşâ hukukunun uygulamalarıyla mimarî üslup ve kentsel dokusunu sürdürerek koruyabilmiştir.

Kaynakça

Osmanlı Arşivi

BOA, MŞH. ŞSC. d. 6937, 6926, 6930, 6864, 6906, 6913, 6920, 6882, 6884, 6898.
BOA, MF. MKT. 375/1.
BOA, EV. D. 17509.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Acar, A. (2006). Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin Şehri (X-XIV. Yüzyıllar). I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri. (s. 79-95). İstanbul: Ofset Yayıncılık.
- Acun, F. (2002). "A Portrait of the Ottoman Cities". The Muslim World, (92). 255-285.
- Acun, F. (2006). Karahisar-ı Şarki ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra Teşkilatı (1485-1569), Ankara: TTK Yayınları.
- Akgündüz, A. (1991) Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri (Cilt III). İstanbul: Fey Vakfı: Osmanlı Araştırmaları Yayınları.
- Alioğlu, E. F. (2003). Mardin Şehir Dokusu ve Evler. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Altun, A. (1971). Mardin'de Türk Devri Mimarisi, İstanbul: Gün Matbaası.
- Altun, A. (1978). Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Âşık Paşazade. (2003). Osmanlıların Tarihi. Kemal Yavuz-M.A.Yekta Saraç (Haz.). İstanbul: K Kitaplığı.
- Aydın, S, Emiroğlu, K., Özel O., - Ünsal S. (2019). Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Barbaro, G. (1873). Travels of Josafa Barbaro. William Thomas (Çev.). London: Travels in Tana and Persia.
- Baysun, M. C. (1997). "Bagdad", İA, (Cilt. 2, 195-211). Eskişehir: MEB Yayınları.
- Becker, C.H. (1997). "Kahire", İA, (Cilt. 6, 74-88). Eskişehir: MEB Yayınları.
- Bilgicioğlu, B. (2003). "Mardin", DİA, (Cilt. 28, 48-51). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bulduk, A. F. (1999). Mardin Tarihi. Burhan Zengin (Haz.). Ankara: Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları.
- Cansever, Turgut. (1997). İslâm'da Şehir ve Mimari. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Burckhardt, T. (2021). Fes İslâm Şehri. Ömer Faruk Altıntaş (Çev.). İstanbul: Albaraka Yayınları.
- Burckhardt, T. (2001) "İslâm Şehri". Yusuf Kaplan (Çev.) Umran. Mayıs 2001 (81). 74-81.

- Cerasi, M. M. (1999). Osmanlı Kenti (Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi, Aslı Ataöv (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çevik, A. (2006). Üç Yüzyıllık Bir Başkent: Mardin. I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri. (s. 65-77). İstanbul: Ofset Yayıncılık.
- Dinç, F. (2020). Artuklu'dan Osmanlı'ya İntikal Eden Bir Miras: Manzara Hukuku. İ. Özcoşar (Ed.). Artuklular içinde (C. II, 176-193). Mardin: Mardin'in Sesi Yayıncılık.
- Dupre, A. (1819). Voyage en Perse, fait dans les annees 1807, 1808 et 1809, en traversant La Natolie et la Mesopotamie, I, Paris.
- Dündar, A. (1999). "Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi". Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Dönmez, İ. K. (2007). "Örf". DİA. (Cilt 34, 87-93), İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erdal, Z. (2017). "Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı, 433-446.
- Erdal, Z. (2019). "Mardin Hacı Sadık Ağa-Sürur-Hanı ve (Gümrük) Çarşısı". USAD. GÜZ 2019 (11). 63-94.
- Edal, Z. (2020). Mardin Abbaraları. İstanbul: Kriter Yayınları.
- Eken, G. (2006). "19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (20). 233-253.
- El-Beyhakî, A. b. H. E. Şuabu'l-İmani. (Cilt 12). Abdualı Abdulhamîd Hamîd, (thk.). Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- El-Karadavi, Y. (2012). İslâm Hukuku Evrensellik ve Süreklilik. İstanbul: Nida Yayınları.
- Gabriel, A. (2014). Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler, İdil Çetin (Çev). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Genç, M. (2005). "Osmanlı Esnafı ve Devlet". Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. (ss 292-307). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Göyünc, N. (1991). XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı. Ankara: TTK Yayınları.
- Hallaq, B. W. (2019). İmkansız Devlet Modern Çağda Bir İslâm Devleti Niçin Mümkün Değildir?, Aziz Hikmet (Çev.). İstanbul: Babil Yayınları.
- İbnü'l-Ezrak. (1909). Târihü'l-Fârikî. Bedevi Abdullatif A'vad (Tah.). Kahire: Hey'etü'l 'Amme li Şuuni'l-Metabi'i'l-Emiriye.
- İbn Manzûr. (1990). Lisânü'l-Arab, (Cilt. 9). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Imber, C. (2004). Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslâmî Hukuk. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kaçar, T. (2006). Mezopotamya'da Roma-Sasani Çatışmaları: Nusaybin'in Düşüşü. I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu. (s. 129-139). İstanbul: Ofset Yayıncılık.
- Kuban, D. (1968). "Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler," Vakıflar Dergisi. (3). 53-73.

- Lecker, M. (2003). “İslâm Öncesi ve İslâm’ın İlk Döneminde Medine/Yesrib Pazarı Üzerine” M. Mahfuz Söylemez (Çev.). Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi. 11/4. 157-172.
- Leeuwen, R. (2012). Van Bir Osmanlı Şehri Şam Vakıflar ve Şehir. H. Ebru Aksoy (Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Lefebvre, H. (2017). Kentsel Devrim. (Selim Sezer, Çev.). İstanbul: Sel Yayınları.
- Marcus, A. (2013). Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep. M. Emin Baş (Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Mardinî, A. (2002). Tarihu Mardin min Kitabi Ümmül’-İber, , Hamdi Abdülmecit Es-Selefi-Tahsin İbarahim Doski (Thk.). Duhok: Matbaatü Havar.
- O’meara, S. (2014). Mekân ve Müslüman Şehir Hayatı Fes Labirentinin Sınırlarında. Hatice Orman Topçu (Çev.). İstanbul: Açılım Kitap.
- Özcan, T. (2005). “Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 3/5. s. 513-552.
- Pakalın, M. Z. (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. (Cilt 2). İstanbul: MEB Yayınları.
- Paydaş, K. (2004). “Ak-Koyunlular Döneminde Ticaret”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Tarihi Araştırmaları Dergisi, (.23/36). 213-223.
- Pınar, İ. (1997) “Karsten Niebuhr’un Gözüyle 1760’larda Mardin ve Diyarbakır”, Tarih ve Toplum. (27/161). 297-301.
- Southgate, H. (1840). Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, Vol. I, New York.
- Söylemez, M. M. (2011) İslâm Şehirleri. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Şenyurt, O. (2011). Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Tezcan, M. (2006). VII Yüzyılın Başlarında Doğu-Roma Sasani İlişkileri ve Mardin’in Sasanilerce Zabtı”, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu. (s. 151-169). İstanbul: Ofset Yayıncılık.
- Tural, M. M. (2009). Mardin Geleneksel Yerleşim Dokusunun Kentsel Dış Mekan Kullanımları Bağlamında İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Yaz, A. (2019). Mervânî Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed, Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Yerasimos, S. (1999). Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine. P. Dumont-F. Georgeon (Ed.). Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri’nin içinde (1-19). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yeşilbaş, E. (2018). “Mardin Çarşılarının Tarihi ve Mimari Özelliklerine dâir tespitler”. Sanat Tarihi Dergisi. (C.XXVII/1). 97-117.
- Zettersteen, K. V. (1997). “Kufe”, (Cilt. 6, 964-967). Eskişehir: MEB Yayınları.

Foto 1: Mardin kentinin Güneybatıdan Görünüşü (Z. Erdal'ın arşivinden)

Foto 3: Mardin Kent Merkezinin Görünüşü (Z. Erdal'ın arşivinden)

Foto 4: Mardin Ulu Cami (Z. Erdal'ın arşivinden)